

**Kulturhistorisk inventering av
Göteborgs kyrkogårdar
Rapport 7**

STAMPENS KYRKOGÅRD

Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning

Göteborgs Stadsmuseum

**GÖTEBORGS
STADSMUSEUM**

Denna rapport är framtagen av Göteborgs kyrkogårdsförvaltning i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum

Text: Ylva Berglund, Maria Jansén och Karolina von Mentzer

Textbearbetning och layout: Maria Jansén och Mona Lorentzson

Skisser och fotografier: Där ej annat anges Maria Jansén

Äldre kartmaterial: Göteborgs Stadsmuseum, Stadsarkivet, Kyrkogårdsförvaltningens centralarkiv

Omslag: Skiss föreställande huvudentrén till Stampens kyrkogård, av Maria Jansén

Tryckt i Göteborg 1996

Innehållsförteckning

Inledning	1
Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige	3
Undersökningen av Stampens kyrkogård	7
Inventeringen	7
Kvartersinventering - Metodbeskrivning	8
Kategorinventering - metodbeskrivning	8
Tidsperioder	8
Selektiv gravinventering - metodbeskrivning	9
Fotografering	10
Blanketter	10
Arkiv	11
Litteratur	11
Tidigare undersökningar	12
Historik	13
Stadsdelen Stampen	13
Fattighuset på Stampen	15
Göteborgs äldsta kyrkogårdar under 1600- och 1700-talen	17
Stampens kyrkogård under 1800-talet	19
Stampens kyrkogårds utveckling under 1900-talet	25
Kapellet	31
Vegetationshistoria	33
Yrkesgrupper och välkända personer	35
Beskrivning	37
Omgärdning och entréer	37
Fältens utseende och karaktär	39
Övriga monument på kyrkogården	41
Kapellet	42
Övriga byggnader	43
Vegetation	43
Gravvårdstyper	45
Sammanfattande karakteristik	50
Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag	51
Kulturminneslagen	51
Begravningslagen	52

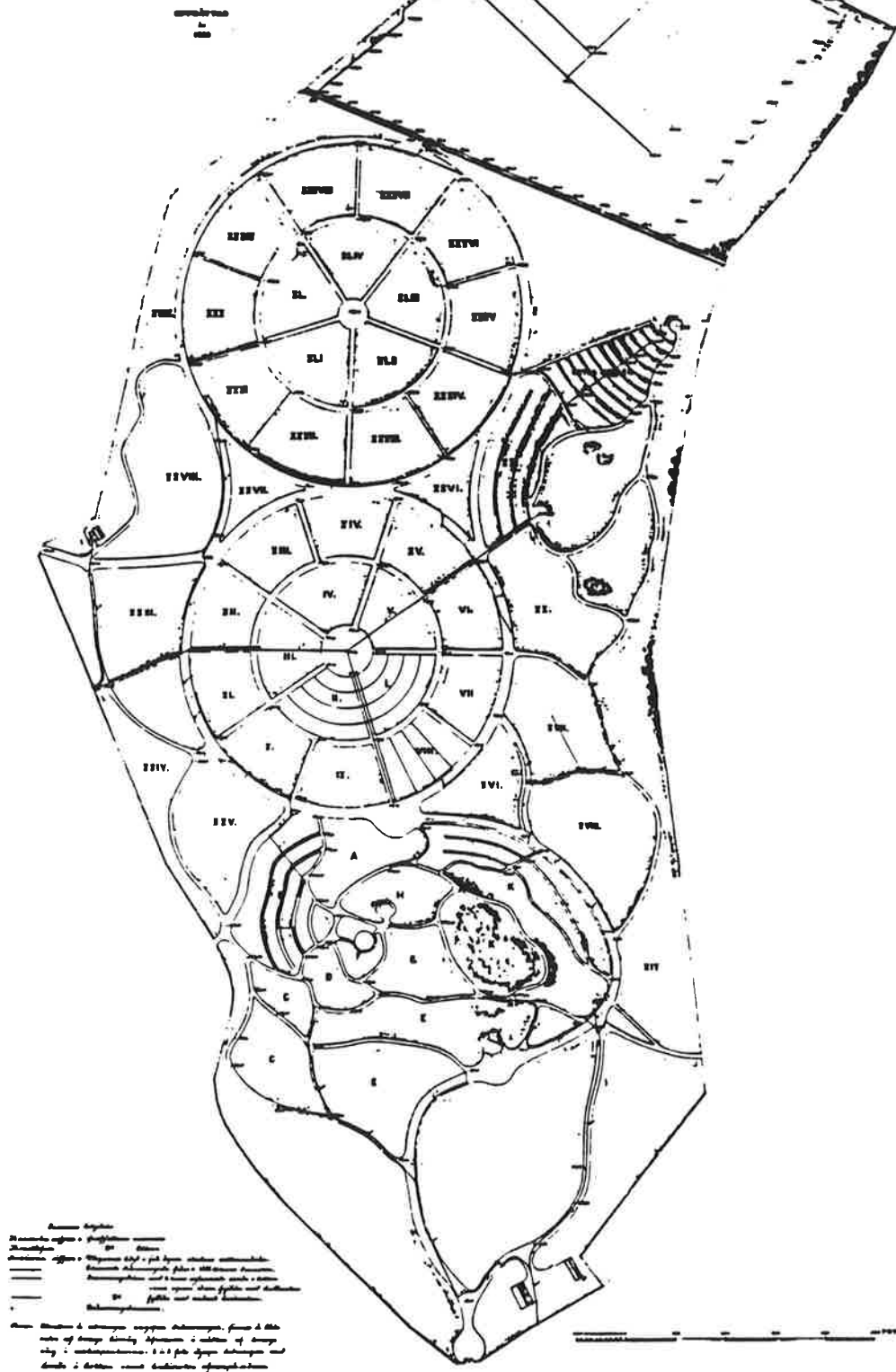
Naturvårdslagen	52
Bevarandeförslag	53
Riktlinjer för kyrkogården som helhet	55
Riktlinjer för de enskilda fälten	55
Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde	59
Skötselråd	60
Rengöring	60
Korroderande förankringsjärn	61
Justering av gravanordningar	61
Lagningar	61
Konsolidering	61
Imålning	62
Allmänna vårdåtgärder	62
Gjutjärn	62
Källor och litteratur	63
Informanter	63
Otryckta källor	63
Tryckta källor och litteratur	64

Inledning

Kyrkogårdar är värdefulla kulturmiljöer som kan ge ovärderlig information om hur vårt samhälle har sett ut i förfluten tid. Deras värden behöver skyddas och bevaras i samma höga utsträckning som andra bebyggelsemiljöer. Inte minst krävs insamlad kunskap för att kunna göra relevanta urvalsbedömningar i planeringsarbetet. Kyrkogårdar är levande miljöer som nyttjas och som kräver noggrann planering.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har tagit initiativ till ett samarbete med Göteborgs Stadsmuseum för att genomföra kulturhistoriska kyrkogårdsinventeringar. Inventeringen utgör underlag för bedömningen av de kulturhistoriska värden som kyrkogårdarna i Göteborgs kyrkliga samfällighet rymmer. Denna rapport behandlar Stampens kyrkogård. Avsikten är att rapporten skall fungera som vägledning inför den kommande vården och planeringen av kyrkogården. Bevarandeförslaget skall leda till ett skydd av kyrkogårdens värdefulla innehåll.

Inventeringen är genomförd under sommaren och hösten 1995 av Maria Jansén. Originalmaterialet förvaras i Göteborgs Stadsmuseums arkiv. För rapporten svarar bebyggelseantikvarie Maria Jansén vid Göteborgs Kyrkogårdsförvaltningen och antikvarie Mona Lorentzson vid Göteborgs Stadsmuseum. Avsnitten "Historisk översikt beträffande begravningskicket i Sverige" samt metodbeskrivning och lagstiftning baseras på motsvarande avsnitt i tidigare rapporter publicerade i serien, och som bebyggelseantikvarie Karolina von Mentzer svarat för. I det avsnitt som behandlar skötselråd för gravstenar är texten baserad på den steninventeringsrapport som konservator Ylva Berglund presenterat inom Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 1996.

Plan över Östra kyrkogården i Göteborg upprättad 1888. I samband med att Östra kyrkogården invigdes 1860 stängdes Stampens kyrkogård. (Kyrkonämndens centralarkiv)

Historisk översikt beträffande begravningsskicket i Sverige

Det kristna begravningsskicket samt kyrkogårdarnas uppkomst och utseende har under historiens gång förändrats. Faktorer som påverkat kyrkogårdarnas utveckling har bl a varit hälso- och hygienaspekter, myndighetsförordningar, lokala traditioner, kyrkans lära, trädgårdsideal och ekonomi.¹

Det är först under tidig medeltid som våra första kristna begravningsplatser anläggs i Sverige. De medeltida kyrkorna byggdes ofta med en tillhörande liten kyrkogård som delades in efter byarna i socknen.² Denna tradition har levt kvar i modern tid, i form av familjegravar.³ De första kyrkorna var ofta befästa och sedan behovet försvann har traditionen levt kvar i en liknande form, nämligen kyrkogårdsmuren och entrén.⁴ På äldre kyrkogårdar fanns ofta flera entréer. Dessa benämndes efter sin traditionella användning; "likporten" "prästgårdsgrinden", etc.

På kyrkogårdarna har genom tiderna olika slags byggnader förekommit. Klockstaplar placerades ofta på en kulle bredvid kyrkan för att ljudet skulle nå så långt som möjligt. Lokala variationer i utseende och material har utvecklats. Det var vanligt att under medeltiden och tiden därefter uppföra en sk "tiondelada", eftersom kyrkan fick tionden av böndernas spannmål, som skulle förvaras någonstans. Byggnaderna var inte speciellt påkostade och uppfördes i lokala byggnadsmaterial såsom t ex tegel eller i de skogsrika trakterna i Sverige, av timmer. Med föreställningen om en individuell uppståndelse var det nödvändigt att uppsamla och tillvarata de ben som vid nya grävningar kom i dagen på kyrkogården. Till detta ändamål uppfördes benhus, vilka har störst utbredning i de södra delarna av Skandinavien.

Kyrkogården fungerade under lång tid både som område för kyrkliga ceremonier och som samlingsplats för handel. Det var vanligt att kungligheter och högadel begravdes inne i kyrkobyggnaderna.⁵ Under senmedeltiden fick adeln samt kyrkans välgörare möjlighet till gravplats i kyrkorna. Övriga församlingsbor begravdes i området kring kyrkan. De gravsattes i sk varv, dvs mycket tätt, där den enskilda gravplatsen markerades med en kulle eller ett träkors.

Den medeltida kyrkogården var endast gräsbevuxen och utan några planteringar. I vissa fall förekom det en trädkrans runt begravningsplatsen, men vanligen återfanns träden utanför kyrkogårdsmuren. Det var genom de medeltida klostren som trädgårdskonsten i Sverige utvecklades. Klostren introducerade växter, exempelvis buxbom och påverkade genom sina trädgårdar med stor sannolikhet de omkringliggande kyrkogårdarna. Efter reformationen följde influenser från de lokala herrgårdarnas planteringar till våra kyrkogårdar.

På 1600-talets kyrkogårdar rådde ännu i stort sett medeltida förhållanden. Kyrkorummet utgjorde fortfarande platsen för de förnämas gravar. Under denna tid betade djuren på

¹ Bucht, s. 12

² Wadsjö/Ambrosiani s. 11-21

³ Ibid s. 45

⁴ Ibid s. 11-21

⁵ Bucht s. 12-18, 100

kyrkogårdarna. Det ingick i klockarens löneförmåner att få gräsbete för kreatur (detta privilegium fanns kvar till år 1819). Redan år 1554 sände Gustav Vasa ut ett förmaningsbrev i Sverige. Där i stagades att gravplatserna inte fick förorenas av djur och att gravarna skulle hållas och bevaras på ett kristligt sätt. Brevet fick ingen större genomslagskraft, troligen mycket på grund av att klockarprivilegierna fortfarande levde kvar. Under 1600-talets slut övertog staten kyrkans plikter och rättigheter som en följd av reformationen.

Trettioåriga kriget medförde internationella kontakter med Tyskland och sedan Frankrike, som med tiden influerade den svenska trädgårdskonsten och även de svenska kyrkogårdarna.⁶ I slotts- och herrgårdsparken började under 1600-talet alléer av inhemska träd att planteras, och under senbarocken introducerades den idag i parker och på kyrkogårdar så vanliga parklinden.⁷ Många av de vanligaste växtmaterialen på kyrkogårdarna så som bok, idegran, liguster och måbär växer naturligt över hela Europa, och gick troligen vägen över godsens parkanläggningar till kyrkogårdarnas planteringar. Mot slutet av 1600-talet började trädplanteringar på kyrkogårdarna förekomma i form av lindar på jämnt avstånd runt hela kyrkogården.⁸

Fram till 1783 var det fortfarande vanligt med begravingar inne i själva kyrkobyggnaden, men upplysningens idéer resulterade det året i en kunglig förordning som förbjöd fortsatt försäljning av gravar inne i kyrkorna.⁹ Hygien hade blivit viktigare än tidigare och kyrkornas ohygieniska miljö skulle förändras. På 1790-talet skedde en stor befolkningsökning vilket ställde större krav på begravningsplatser än tidigare. För att undvika alltför ohälsosamma miljöer i stadens centrum, blev det allt vanligare att anlägga nya kyrkogårdar utanför staden. Redan tidigare hade man anlagt sådana kyrkogårdar, men dessa var oftast avsedda för farsotsoffer eller fattiga.

Under 1800-talet fick kyrkogårdskonsten ett genombrott. Gustav IV Adolf genomdrev en författning år 1805 som krävde ritningar för uppförandet av nya kyrkogårdar med rekommendation om trädplantering och striktare planer. År 1815 beslöt den svenska riksdagen att begravingar på kyrkogårdar i städer eller byar måste upphöra. Istället skulle nya begravningsplatser anläggas utanför städerna och byarna. Efter 1815 utvecklades kyrkogårdarna till arkitektoniska enheter. Gångar, plansystem och kvartersindelning efter symmetriska mönster blev allt mer vanligt. De nya kyrkogårdarna anlades i regel med alléer och regelbundna gravkvarter. Trädbeståndet skulle skänka begravningsplatsen en parkkaraktär, men även rena mark och luft. Den franska barockparken, även kallad fransk formträdgård, var med sin strikt symmetriska planläggning och formklippta vegetation, ofta en förebild för de nyanlagda kyrkogårdarna.¹⁰

Flertalet kyrkogårdar försågs med bisättningskapell.¹¹ Kyrkogårdarnas mest framträdande platser såldes som familjegravar till det övre samhällsskiktet. Gravkonsten utvecklades alltmer, innehållande olika konststilar, stenhuggartraditioner och järnin-

⁶ Bucht s. 18

⁷ Ibid s. 19-20, 100

⁸ Wadsjö/Ambrosiani s. 47

⁹ Bucht s. 20-28

¹⁰ Svalin s. 10

¹¹ Bucht s. 28

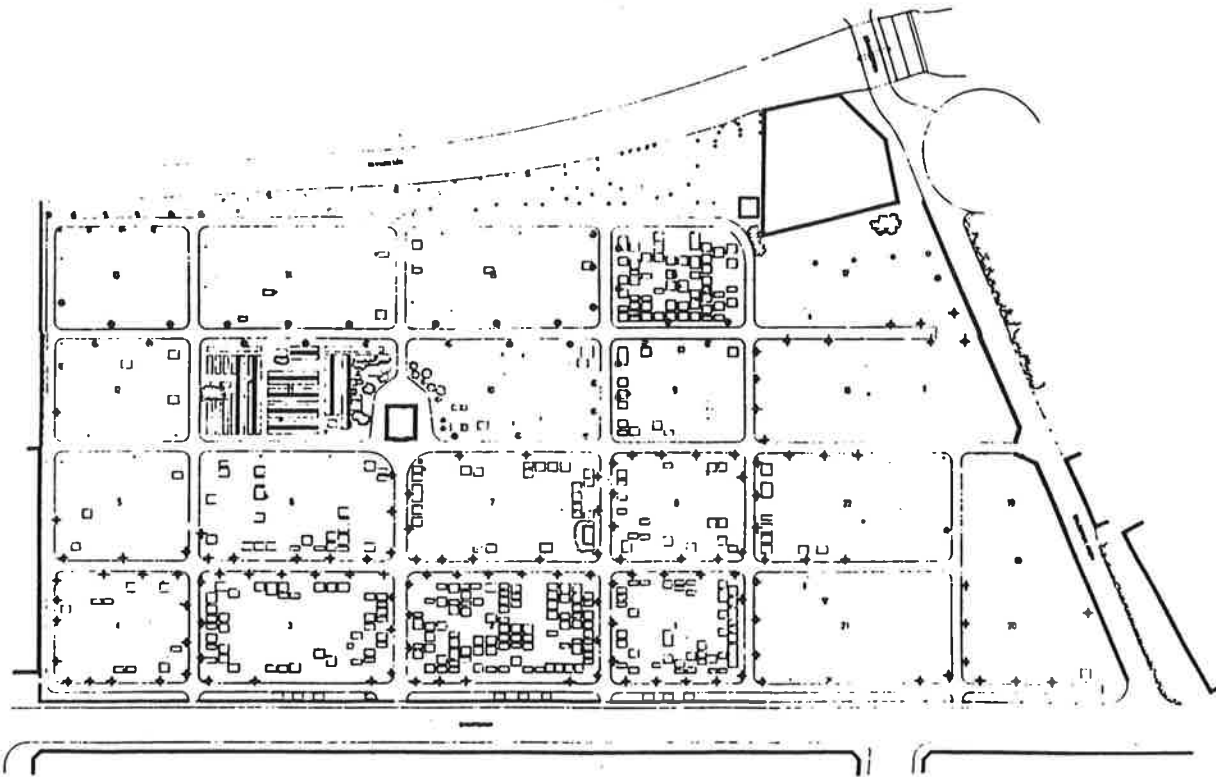
dustrins gjutna järnkors, kedjor och staket, men fortfarande under första hälften av 1800-talet begravdes stora delar av allmänheten i varv med gravkullar och/eller träkors.

Den sk kyrkogårdsparken utvecklades och mot slutet av 1800-talet mjukades de stränga franska idealen upp av influenser ifrån England.¹² Parker och kyrkogårdar anlades och omformades med oregelbundet slingrande stråk, prunkande grönska och friare planteringar. Vid sekelskiftet utvecklades parallellt med kyrkogårdsparken också skogskyrkogården.¹³ Den var i första hand influerad från Tysklands parkkyrkogårdar och antog en än mer fri och oregelbunden karaktär.

1900-talets början kan kännetecknas av en utveckling av det sena 1800-talets kyrkogårdstyp. Gravvårdar tillverkades under de första decennierna med i princip samma hantverksmässiga metoder som varit i bruk under senare delen av 1800-talet. Det är först vid mellankrigstiden som en mer industriell tillverkning slår igenom när det gäller gravvårdar av sten. Gravvårdar av trä och järn förekommer knappast efter 1920-talet. Efterkrigstiden kännetecknas av en accelererad massproduktion av gravvårdar och strängare utformningsbestämmelser som i bl a har lett till att den variationsrikedom som tidigare var vanlig till stora delar försvann.

¹² Svalin s. 10

¹³ Bucht s. 26-34

Situationsplan över Stampens kyrkogård upprättad 1972 av Berggren och Skalle Arkitektkontor AB 1972

Undersökningen av Stampens kyrkogård

Undersökningen av Stampens kyrkogård är en del i inventeringsarbetet med Göteborgs kyrkogårdar. Föreliggande rapport bygger på en inventering av kyrkogården som genomfördes under sommaren och hösten 1995 samt det material som samlades genom arkivsökning och litteraturstudier. Rapporten omfattar historik, beskrivning och karaktisering av kyrkogården, sammanfattande beskrivning av gravvårdarna samt kulturhistorisk bedömning med bevarandeförslag.

Målsättningen har varit att precisera de kulturhistoriska värden som kyrkogården besitter, för att ett bevarande av dessa värden skall bli möjligt. Förhoppningen är att museets kulturhistoriska ställningstaganden och bevarandeförslaget skall vara vägledande vid eventuella förändringar av kyrkogården som helhet såväl som av de enskilda gravplatserna.

Inventeringen

Inventeringen av Stampens kyrkogård utfördes under sommaren och hösten 1995. Den metod som använts vid inventeringen är en utveckling av de riktlinjer som Riksantikvarieämbetet sammanställt i "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser" (1985, 1990) samt de erfarenheter som inhämtats vid tidigare inventeringar inom projektet.

Undersökningen är avgränsad till att behandla området innanför kyrkogårdens omgärdning. Stampens kyrkogårds närmaste omgivning beskrivs översiktligt i kapitlet "Beskrivning". Den tidsmässiga avgränsningen bakåt i tiden är satt till anläggningsåret 1805 samt perioden strax före. De gravnummer som kyrkogårdsförvaltningen använder har också använts i inventeringen. Vissa gravar saknade nummer och gravkartan har därför kompletterats med några få nya nummer med bokstaven Ö (övriga gravar) före första siffran som anger fält och andra siffran som anger gravplatsens nummer t ex Ö1:1.

Kyrkogårdens omgärdning, struktur och form, samt kapellet har inventerats och jämförts med de arkivaliska källorna. Utgångspunkt har varit en översiktlig inventering av kyrkogårdens fält och deras gravvårdar. Syftet var att på ett tidigt stadium urskilja förekommande formdetaljer utan att det skulle vara alltför tidskrävande. Denna metod kallas *kvartersinventering* och har till syfte att samla in uppgifter om fältens form, struktur och karaktär. Kvartersinventeringen kompletteras av en kategoriinventering som är en totalinventering med syfte att samla in uppgifter om när gravvårdarna är uppförda. Inventeringen fördjupas ytterligare av en *selektiv gravinventering*, där enstaka unika, gamla eller representativa gravvårdar väljs ut för grundligare dokumentation.

Beträffande inventeringen av varje enskild gravvård, har inga typer av dekorativ plantering nämnts utom i de fall där planteringen bedöms vara av äldre slag, t ex buxbom eller sedum.

Kvartersinventering - Metodbeskrivning

Kvartersinventeringen av Stampens kyrkogård har inneburit en översiktlig registrering av samtliga fält på kyrkogården. Varje fält har inventerats var för sig och beskrivits under fältarbetets gång på en blankett (*se bilaga II*). Denna inventering har utformats för att ge möjlighet att angripa ett mycket stort antal gravfält av varierande ålder och karaktär. För att informationen som samlas in ska vara tillräcklig, relevant och möjlig att på ett enkelt sätt tolka i framtiden, krävs en strukturerad beskrivning av fältets egenskaper samt även dess speciella karaktär. Vid denna inventering ansågs följande egenskaper vara av vikt vid beskrivningen: omgivning, omgärdning, ingångar, vegetation, planform, gångsystem, nutida prägel, gravvårdstyper, material, byggnader och eventuella fornlämningar.

Vid beskrivningen av fältens omgärdning och gångsystem samlas information om fältets gränser och inre struktur. Beskrivningen av vegetationen ger information om vilka träd- och busksorter som förekommer. Genom att beskriva de gravvårdstyper som förekommer inom fältet kan det sättas in i ett tidsmässigt sammanhang. Gravvårdarnas ålder och arkitektoniska utformning ger kunskap om hur fältet anlagts och förnyats. För att beskriva fältets värde på ett tidigt stadium och ge en möjlighet att sätta det i relation till andra gravfält, görs till sist en helhetsbedömning av fältets kulturhistoriska värde.

När inventeringen på kyrkogården är avslutad, redovisas varje fält i pärmar med en gravkarta över fältet, en inventeringsblankett, samt fotografier. Originalmaterialet förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Kategoriinventering - metodbeskrivning

Kategoriinventeringen innebär en översiktlig registrering av samtliga historiska gravar på kyrkogården. Vid detta arbete har tidsperiodskategorier använts som sträcker sig till och med år 1959. Tidsperioderna är här utformade för att möjliggöra en kartläggning av den historiska utvecklingen genom att registrera de gravvårdar som finns bevarade och placera in dem i en bestämd kategori. Indelningen i tidsperioder skall ses som ett arbetsinstrument och kan därför aldrig bli exakt. De olika tidsperioderna är konstruerade utifrån kunskapen om gravvårdstypernas förändringar genom historien. Varje gravvård placeras inom en tidsperiod med utgångspunkt från sin utformning och de årtal som går att avläsa på gravvården. Tidsperioderna börjar med den äldsta graven på kyrkogården och slutar i modern tid (1951 och därefter). Kategorierna markeras med olika färger på en gravkarta.

Tidsperioder

före 1830	Denna tidsperiod karaktäriseras till största delen av kalkstenshällar, oftast med släta sidohällar och en täckhäll med inskription, som ibland har lågerhuggen fris. Från samma tidsperiod förekommer även stående gravstenar i kalksten eller granit med inskription. Omgärdning är ovanligt.
1830-1850	Denna tidsperiod representeras av kalkstenshällar med inskription på ovensidan. Stående tunna gravstenar i kalksten förekommer i lika stort antal som hällarna. Omgärdning är ovanligt.

- 1850-1870 Vanliga gravvårdar under denna tidsperiod är stående, tunna gravstenar av kalksten. Gravstenarna står antingen utan omgärdning eller med en stenram av granit. Under denna tidsperiod förekommer vårdar med järndetaljer sparsamt samt blankpolerade granitvårdar.
- 1870-1880 Gravstenarna från den tidigare delen av denna period har ofta grovhuggna sidor och slät framsida med en polerad yta. Det genomgående materialet är granit i olika färgnyanser. Många gravplatser har stenram. Under denna tidsperiod är gravvårdar med järnstaket och järndetaljer vanligt.
- 1880-1890 Järnstaketen dominerar denna period med eller utan stående sten. Inskriptionsplatta sitter vanligen på en kortsida av staketet. Kors av järn med inskription och mindre dekorationer förekommer ofta, vanligen utan omgärdning. Gjutjärnsstaket på stenram förekommer också i kombination med en stående hög sten. Den obeliskformade stenen av granit (oftast svart) börjar förekomma.
- 1890-1900 Den obeliskformade gravstenen är en vanlig gravvårdstyp från denna tidsperiod. Under samma tidsperiod förekommer även andra slags stående, men fortfarande i allmänhet höga gravstenar, vanligtvis med stenram. Järnstaket är relativt vanligt.
- 1900-1910 Höga och kraftiga stående gravstenar med stenram och gravplatser med kraftiga, ofta grovhuggna eller på annat sätt formgivna stenramar men med låga gravstenar som ofta utgör en arkitektonisk enhet tillsammans med ramen är kännetecknande för tidsperioden.
- 1910-1920 Perioden representeras av både vårdar med grövre utformning med grov ram av granit, och av släta låga gravvårdar med större betoning på sten och ram som en helhet. Finlemmade former blir allt med förekommande.
- 1920-1935 Gravvårdarna från denna tidsperiod är breda med släta ytor och ramarna utgör vanligen en enhet med inskriptionsstenen.
- 1935-1950 Gravvårdarna karakteriseras nu av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Stenytorna är släta och ofta polerade. Även många liggande stenar är från denna tidsperiod.
- efter 1951 Gravvårdar från perioden efter 1950 visar ett stelare formspråk rakare former och slätare ytor. Gravstenarna är stående eller liggande och stenramen är tunn och polerad.

Selektiv gravinventering - metodbeskrivning

Efter kategoriinventeringen av samtliga gravvårdar på kyrkogården gjordes ett urval av gravvårdar som skulle ingå i det selektiva gravinventeringen. För Stampens beslöts att alla gravvårdar före 1960 skulle registreras enskilt. Det motiverades av att antalet gravvårdar från tiden fram till 1960 var förhållandevis få. Normalt hade följande kriterier varit avgörande för enskild registrering:

- alla gravvårdar före ett bestämt årtal
- alla gravvårdar med järndetaljer
- gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- gravvårdar med tidstypisk utformning
- gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse

Selektiv gravinventering innebär i detta fall en dokumentation med beskrivning enligt inventeringsblankett (*se bilaga III*) samt skiss och fotografering. Originalmaterialet förvaras vid Göteborgs Stadsmuseum.

Fotografering

Kyrkogården som helhet har dokumenterats i översiktsbilder av gångstråk, vegetation, karaktär mm, samt detaljfotografier av bl a omgärdning, entréer och bebyggelse. Varje fält har fotograferats översiktligt i anslutning till kvartersinventeringen för att gestalta fältets karaktärsdrag.

Varje selektiv gravinventeringsblankett har kompletterats med ett eller flera fotografier.

Fotograferingen har utförts med svartvit film. Varje fotokopia har ett negativnummer och är monterad i anslutning till respektive inventeringsblankett. Negativen och fotokopiorna förvaras på Göteborgs Stadsmuseum.

Blanketter

I arbetet med inventeringen av Stampens kyrkogård har tre olika blanketter använts och dessa beskrivs nedan.

1. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar", behandlar kyrkogården som helhet. Blanketten innehåller uppgifter om anläggningsår, utvidgningar, förändringar och byggnader, samt en beskrivning, där uppgifter om omgärdning, vegetation, gångsystem och nutida prägel ingår. Den innehåller även en kulturhistorisk bedömning av kyrkogården. (*se bilaga I*).
2. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Kvartersinventering" är skapad för att ge möjlighet att beskriva ett fälts egenskaper översiktligt i fält. På blanketten antecknas under rubriken "Beskrivning" fältets omgivning samt eventuell omgärdning och ingångar till fältet. Vegetation t ex i form av allé eller häckar beskrivs. Under rubrikerna "Nutida prägel" och "Gravvårdstyper" beskrivs fältets karakteristik och gravvårdstyperna inom fältet. Därefter, under rubriken "Genomgående material" beskrivs gravvårdarnas material och om det förekommer sedumtäckta ytor eller buxbomshäckar. Blanketten innehåller också utrymme för beskrivning av eventuella byggnader och fornlämningar. Till sist utförs en första kulturhistorisk bedömning som ligger som underlag för bevarandeprogrammets utformning. (*se bilaga II*)
3. "Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar - Gravanordningar", är mer detaljerad än ovan beskrivna blanketter. Den innehåller information om varje enskild gravplats och ger först uppgifter om fälts- och gravnummer samt vilket negativnummer tillhörande fotografier har. Därefter beskrivs gravplatsens omgärdning och yta, om gravvårdarna är liggande eller stående samt vilket material de är gjorda av. Dessa uppgifter följs av en beskrivning av gravplatsen och gravvården, där inskriptionen beskrivs. Skador som finns på gravvård och stenram redovisas. Varje blankett har försetts med skisser av gravplatsen, gjorda i fält. Blanketten har också utrymme för en kulturhistorisk bedömning som ska fungera som riktlinje inför eventuella kommande förändringar av gravplatsen. (*se bilaga III*).

Arkiv

Inventeringen föregicks av arkivsökning. Följande arkiv har använts:

- Göteborgs kyrkogårdsförvaltnings centralarkiv.
- Göteborgs Stadsmuseums arkiv.
- Kulturminnesvårdsavdelningens arkiv, Göteborgs Stadsmuseum.
- Stadsarkivet i Göteborg.
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Kulturmiljöenhetens arkiv.
- ATA, Antikvariskt Topografiskt Arkiv i Stockholm.

Litteratur

En källa som har varit mycket värdefull i vårt arbete, både när det gäller datering av de äldre gravarna och identifiering av de svårtydda gravhällarna från 1800-talets början, är "Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser". Boken är tryckt år 1869 och innehåller avskrifter av ett urval av de gravvårdar som då fanns på

I C R A Fredbergs bok "Det gamla Göteborg" finns flera avsnitt som har legat till grund för rapportens historiska avsnitt. De behandlar Gullbergsbroområdet och Stampen samt gamla Fattighuset och Maria kyrkan.

I boken "Dödens riter" utgiven av Carlssons i samarbete med Göteborgs Stadsmuseum finns texten "Äldre kyrkogårdsmiljöer i Göteborg" av Karolina von Mentzer som varit värdefulla i skildringen av Göteborgs äldsta kyrkogårdar.

"Kyrkogårdens gröna kulturarv" utgiven av institutionen för landskapsplanering vid Sveriges Lantbruksuniversitet, 1992 har varit till stor hjälp för förståelsen av kyrkogårdens vegetationshistoria. Boken behandlar kyrkogårdens vegetation ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Kapitlet "Från beteshage till trädgård - kyrkogårdens historia" av Kjell Lundqvist redogör på ett tydligt och intressant sätt för de tämligen outforskade historiken som rör vegetation på våra kyrkogårdar genom tiderna.

Bland den litteratur som behandlar kyrkogårdar ur ett kulturhistoriskt perspektiv kan "Kyrkogårdskonst" från 1919 av Ambrosiani och Wadsjö nämnas. "Kyrkogårdens form och miljö" tar upp aktuella planeringsfrågor och har Riksantikvarieämbetet som en av utgivarna. Vidare har tidigare inventeringar av kyrkogårdar i bl a Jönköpings och Älvsborgs län studerats.

I ett antal tidningsartiklar från 1900-talets början fram till idag behandlas Stampens kyrkogård ur olika perspektiv. De flesta beskriver de kända Göteborgare som vilar på kyrkogården, men flera artiklar behandlar kyrkogårdens förfall och upprustning, mindre förändringar av kyrkogårdsområdet, kapellet ombyggnad samt till sist även debatten kring kyrkogårdar i allmänhet.

Till sist bör även två akademiska uppsatser nämnas. Malin Fajerssons examensuppsats, Gravstenar - en spegling av samhället, vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet, behandlar den tekniska utvecklingen av gravstensframställningen under 1900-talet, samt hantverkets betydelse för gravstenarnas utseende. Eva Jonassons c-uppsats, Fattighuset på Stampen i Göteborg - Ett studium av en 200-årig vårdinstitution, vid

Konstvetenskapliga institutionen, Göteborgs Universitet, berättar fattighusets historia från grundandet fram till modern tid.

Tidigare undersökningar

I början av 1980-talet gjordes en kortfattad inventering av Stampens kyrkogård. Den ingick i forskningsprojektet "Begravningsplatskulturen i Göteborgs och Bohus län - en kartläggning". Projektet genomfördes under 1979-1981 av ABAKO Arkitektkontor AB, med stöd från Statens råd för byggnadsforskning. Inventeringen innehåller en översiktlig beskrivning av begravningstraditioner och religiositet i Västsverige, samt praktisk information om Stampens kyrkogård. Därefter en översiktlig beskrivning av Stampens kyrkogård med tillhörande gravkarta där träd och annan vegetation är markerade, samt en fotokarta med tillhörande fotoprotokoll. Delar av originalmaterialet finns idag på Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, KME, i Göteborg.

Historik

Stadsdelen Stampen

*"Genom denna trakt gick landsvägen från Göteborg öster ut ända sedan stadens begynnelse. Över Stampen gick den, mellan tobaksplantager och kojor, lantgårdar och världshus, ängar och vassmarker."*¹⁴ Så börjar Fredberg sin beskrivning av Stampen och Gullbergsbroområdet.

Stadsdelen fick troligen sitt namn Stampen på grund av någon av de stampar som fanns inom området på 1700-talet. Det råder dock viss oklarhet om vilken av dem som gav upphov till namnet. Vissa källor hävdar att det härstammar från von Gerdes "klädesstamp" och andra att det kommer från en oljestamp som anlades i trakten år 1715. På en plankarta över staden förekom namnet Stampen första gången år 1790. Officiellt fick dock stadsdelen sitt namn först år 1923.¹⁵

Enligt 1696 års karta fanns ingen bebyggelse inom området mellan Fattighusån, Mölndalsån och Gullbergsvass. Detta bekräftas också av den bild av Gullbergs ängar som Eric Dahlbergh återgett i sitt panorama över Göteborg i Suecia Antiqua-verket. Området användes fram till 1700-talets början som betesmark åt borgarnas husdjur.¹⁶ Fattighusån som avgränsar stadsdelen söder ut började grävas vid tiden för Göteborgs anläggande och invigdes år 1641. Enligt krönikorna lär då riksdrotset Per Brahe, med gemål samt de förnämsta av magistraten ha företagit en båtfärd från staden genom det nya vattendraget och Mölndalsån till Underås bro.¹⁷

Det är först under 1700-talet som stadsdelen börjar bebyggas och då företrädesvis med mindre industrier. Med få undantag låg dessa placerade utmed den gamla landsvägen dvs nuvarande Stampgatan. Till detta kom även bostäder för arbetare och hantverkare.¹⁸ Det var flera olika verksamheter som hade sin bas inom området; garverier, segelduksfabrik, klädes- och oljestamp samt den för stadsdelen typiska bryggerinäringen. Fattighuset var inte den enda sociala inrättning i stadsdelen Stampen utan här återfanns även barnhem, Spinnhuset för kvinnliga fångar samt en fattigfriskola under 1700-talet.¹⁹

Ytterligare en verksamhet värd att nämna var tobaksodlingarna som förlades till de gamla betena. Dessa bar dock ej någon vidare avkastning och kom så småningom att överlåtas till sina brukare. Det enda villkoret var att brukarna skulle fylla ut vassområdet med jord. På så sätt skulle de åstadkomma vissa famnar fast mark under varje årtionde.

¹⁴ Fredberg s. 519

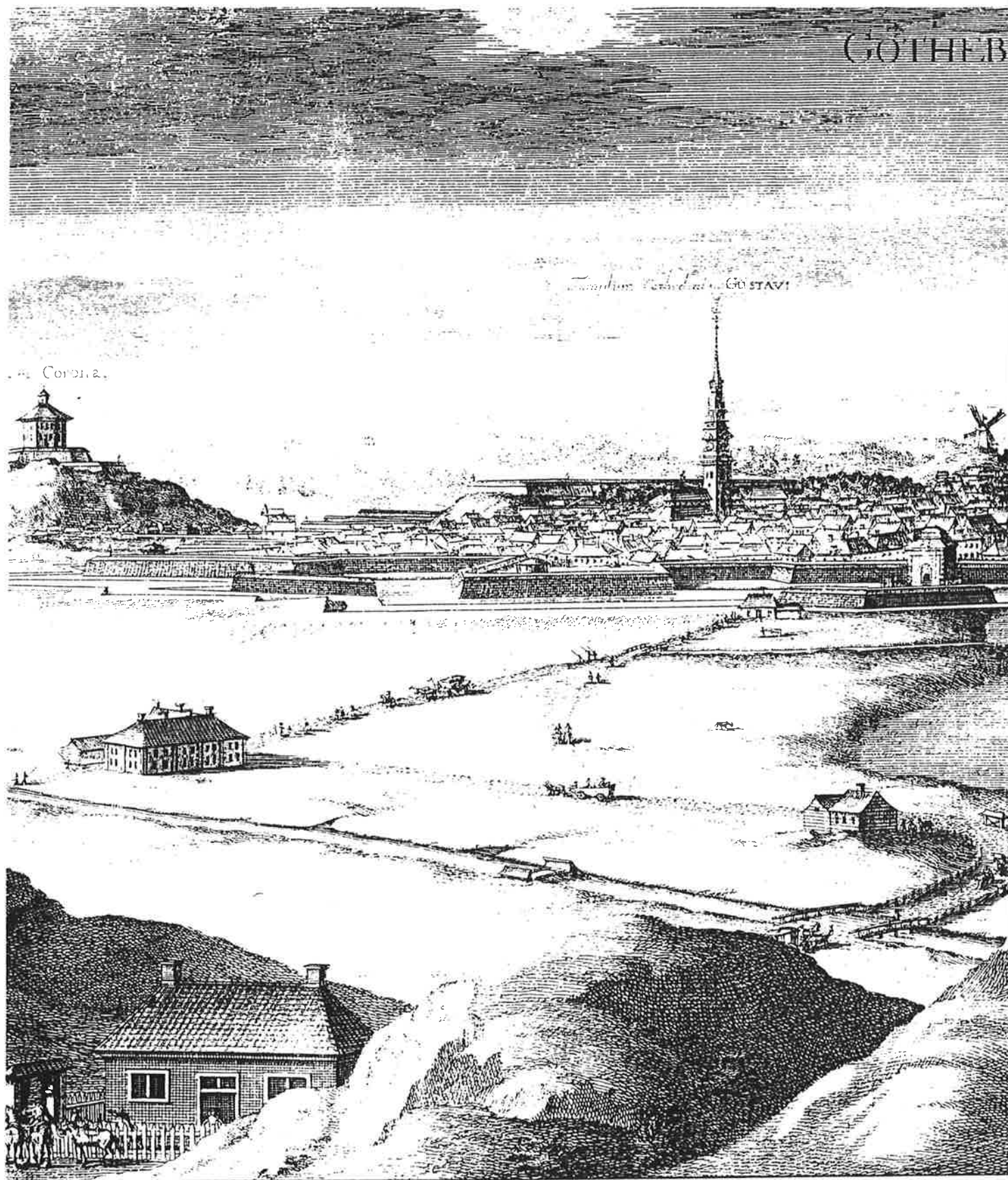
¹⁵ Jonasson s 16

¹⁶ Ibid s 4

¹⁷ Fredberg s 528

¹⁸ Jonasson s 4

¹⁹ Ibid s 4

Teckningen visa området kring Stampen som Eric Dahlbergh såg det på 1600-talet. Del av plansch i Suecia Antiqua-verket. (GSM)

Utmed Stampgatan låg vid 1800-talets början de Wichelgrenska, Hallrothska, de Serresska och Cedercronska plantagerna.²⁰

Dämnet som avskiljer Fattighusån från Mölndals ån byggdes år 1750 och 1770 planterades den lindallé som löper utmed Fattighusån än idag, genom borgmästare Daniel Petterssons försorg. Allén lär vara Göteborgs äldsta idag ännu bevarade. Båda företeelser är viktiga för stadsdelens karaktär. När bebyggelsen hade satt fart kom även värdshusen. Ett av de senare låg placerat mittemot kyrkogården och kallades för Trettioettan. Det lär ha haft trädgård med utsiktsplatser byggda i träden, kägelbanor och verandor. Trettioettan fanns kvar till 1890-talets första år.²¹

På kartor daterade 1809 och 1811 finns en avsevärd bebyggelse utmed landsvägen från Drottningporten mot Gullbergsbro. Den period då Stampens kyrkogård anlades började området anta stadsliknande karaktär. År 1824 anlades den första stenbron över ån; Stampbron.

Fredberg beskriver Stampens bebyggelse i början av 1900-talet på följande vis:
*"Särskilt yttre delen av Stampen, där spårvägslinjen stryker fram, företer en blandning av ny och gammal stad. Där finna vi små trevna hus vid sidan av lutande kojor, som hota att vilket ögonblick som helst falla isär, och däremellan höja sig stenhus av den speciellt göteborgska typen med stela intetsägande fasader."*²²

Spårvägstrafiken har kommit att spela en viss roll i områdets historia. Det tog flera år av diskussioner innan stadsfullmäktige beslöt att godkänna hästspårväg år 1877. Anläggningen på börjades året därpå och år 1881 öppnades linjen till Redbergslid som passerade Stampen. Vid sekelskiftet 1900 påbörjades elektrifieringen av spårvägsnätet. Det som mest kom att påverka kyrkogården var de spårvägsstallar som byggdes norr om kyrkogården på 1920-talet. Anläggningens sydligaste vägg införlivades i kyrkogårdens omgärningsmur. Av muren finns dock inga spår, då den revs sommaren 1995.

Fattighuset på Stampen

Den äldsta industrirörelsen på Stampen, och kanske i hela Göteborg, var Hans von Gerdes klädesfabrik. Fabriken uppfördes 1704-05 och låg placerad i hörnet där Fattighusån och Mölndalsån möts. År 1725 inköpte borgerskapet genom gemensamt tillskjutna medel de byggnader som ägdes av Hans von Gerdes arvingar för att inrätta ett fattighus.²³

Magistratens och borgerskapets ombud borgmästare Joachim Neresius ansökte hos Kungl. Majt. om privilegium för inrättandet av fattighuset och fick de begärda privilegierna beviljade. Dessa innebar bland annat att borgerskapet och magistraten

²⁰ Fredberg s 530

²¹ Ibid s 531

²² Fredberg s 527

²³ Ibid s. 539

skulle äga dispositionen utan statens inseende, eftersom det var borgerskapet som hade donerat medel till verksamheten från början. Inrättningen skulle även tjäna som skola för den fattiga ungdomen och garanterades slutligen en sk tolagsavgift. Utöver den garanterade summan erhöll inrättningen av staden, mot en symbolisk summa nyttjanderätten av den sk Fattighusängen. De största inkomsterna kom dock från de donationer som inrättningen fick mottaga.²⁴

Efter vissa justeringar inrymdes fattighuset i fabriksbyggnaden. Anläggningen utökades på 1750-talet med en ny fastighet vid ån. I slutet av 1760-talet var man dock tvungen att bygga ett nytt fattighus. Det ritades av Bengt W Carlberg och är samma vinkelbyggda tvåvåningshus som fortfarande står kvar på platsen.²⁵ Intressant att notera i sammanhanget är att byggnaden till utseendet påminner mycket om den byggnad som Eric Dahlbergh avbildade som von Gerdes fabriksbyggnad i Suecia-verket. Man anlade också den lilla kyrkogården för fattighuset på Fattighusängen år 1767.²⁶

Göteborgs stads fattighus sköttes noggrant av stadens borgare i 170 år och hade exempelvis år 1812 inte mindre än 164 personer boende där. Inrättningens intressen sköttes av män ur ansedda familjer som utsågs till föreståndare eller direktörer. Med tiden kom också inrättningen att få karaktären av ett ålderdomshem för borgerskapet.

I slutet av 1800-talet ansåg man att den gamla byggnaden inte längre uppfyllde de krav som kunde ställas på bostad åt ålderstigna och sjuka människor. Medel för nybyggnad tillskötts från enskilda och den 14 september 1892 beslöts i stadsfullmäktige att inrättningen skulle få en tomtplats för nybyggnaden i Slottsskogsparken samt pengar emellan om man överlät fastigheterna på Stampen till staden. Dåvarande stadsarkitekt Carl Fahlström upprättade ritningar för det nya sk Ålderdomshemmet som invigdes år 1896. I de gamla byggnaderna på Stampen inreddes vårdanstalt för lungsjuka.²⁷

Redan från fattighusets grundande på Stampen fanns en önskan att resa en kyrka i anslutning till fattighuset. Till att börja med inreddes en liten byggnad på området till kapell. Först år 1808 gjorde C W Carlberg upp ritningar till en ny kyrkobyggnad. Stadens invånare samlade ihop pengar till kyrkobygget och kyrkan invigdes den 10 december 1815.²⁸

Göteborgs äldsta kyrkogårdar under 1600- och 1700-talen

Av Göteborg stads äldsta kyrkogårdar är det bara Stampens kyrkogård som har lämnat synliga spår i vår tid. Den äldsta kyrkogården, som låg vid nuvarande Kronhusgatan i Västra Nordstan, begagnades endast mellan 1624 och 1644. Av denna finns idag inga lämningar ovan jord. De två efterföljande kyrkogårdarna, som anlades i mitten på 1600-talet, var placerade i anslutning till Gustavi domkyrka respektive Kristine kyrka.

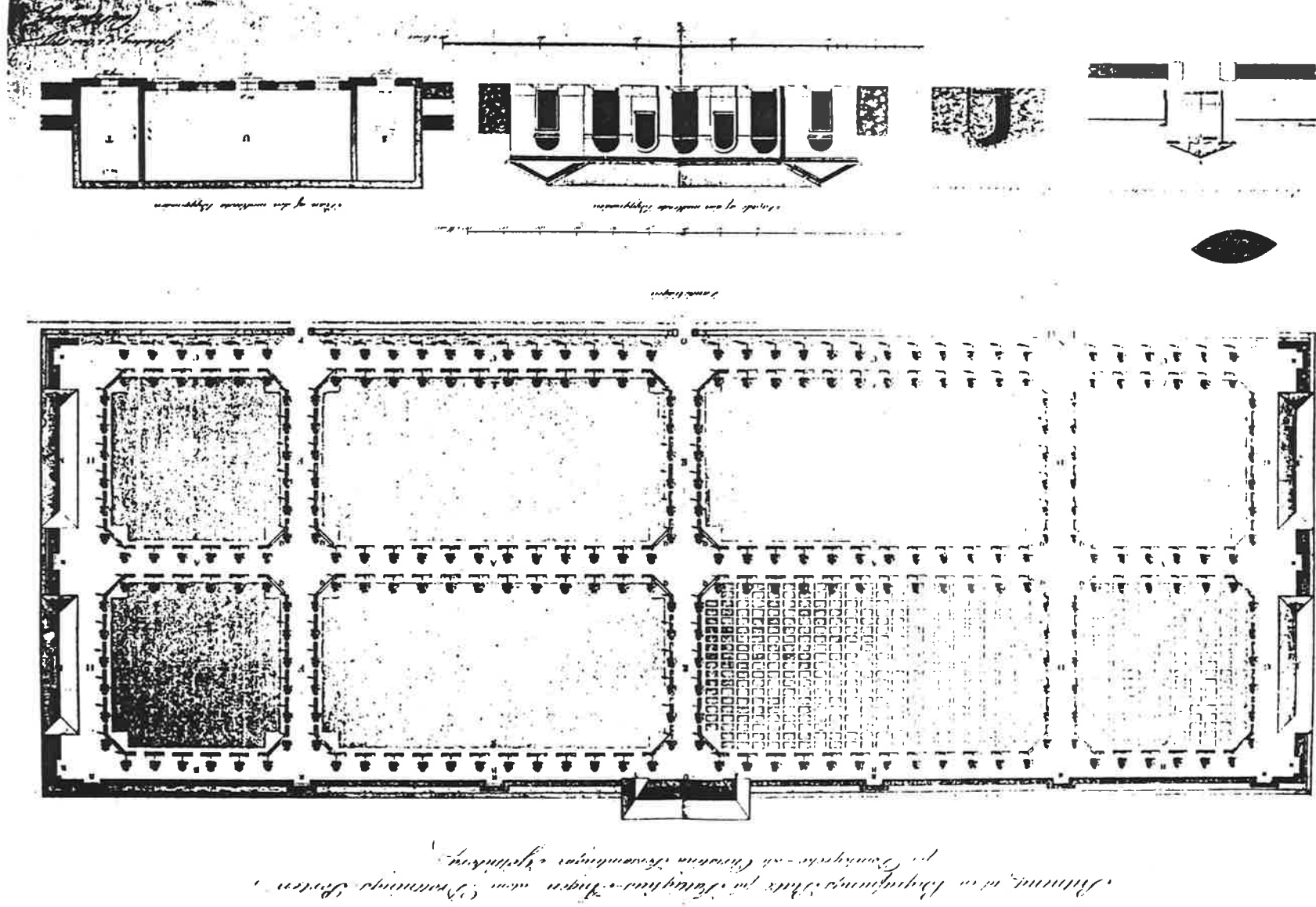
²⁴ Ibid s 522

²⁵ Ibid s 539

²⁶ Berg s 2

²⁷ Fredberg s523 ff

²⁸ Ibid s 544

Planritning över Stampens kyrkogård, upprättad år 1797 av C W Carlborg. Planen visar också det planerade gravkapellet. (Göteborgs Stadsarkiv)

Platserna för kyrkogårdarna finns kvar än idag, men är så förändrade att de ej längre kan betraktas som begravningsplatser.²⁹

På 1780-talet började man i Göteborg allt mer inse det olämpliga i liks begravande i stadens centrala delar och i kyrkorna.³⁰ Detta föranledde att det, efter livlig debatt i bl a pressen, i allmän rådstuga 1798 beslöts att all gravsättning skulle upphöra inne i Domkyrkan samt området utanför. Liknande diskussioner fördes runt om i landet vid den här tiden efter kontinentala influenser.

I och med stadsbranden 1802, där bl a Domkyrkan drabbades, jämnades marken runt den nya kyrkan och ett stensatt torg anlades där kyrkogården tidigare legat. Kristine kyrkoråd beslutade 1805 att även gravsättning i och vid Kristine kyrka skulle upphöra och med detta var det definitivt slut med gravsättningar inom Göteborgs stadsmurar.³¹

Stampens kyrkogård under 1800-talet³²

Stadsarkitekt Carl Wilhelm Carlberg ritade redan 1797 på uppdrag av magistraten, som fungerade som kyrkoråd, en plan för ny begravningsplats för Domkyrko- och Christina församlingar. Den skulle anläggas utanför staden på Fattighusängen mellan landsvägen och Mölndalsån öster om Drottningporten. På ängen fanns sedan tidigare Fattighusets kyrkogård från vilken den nya skulle placeras på behörigt avstånd, närmare bestämt 18 meter.³³ Magistraten utlyste 1798 allmän sockenstämma för överläggningar rörande den nya begravningsplatsen. Ordföranden Hans Hummel påpekade de olägenheter som var förenade med gravsättning inom stadens tätt bebyggda område och menade att den påtänkta inrättningen, var en välgärning mot mänskligheten, en skyldig omtanke av de levande för nya och tillkommande släktens hälsa och trevnad. Sockenstämman beslutade att inrättande skulle ske och överlät verkställandet till särskilt utsedda deputerade av magistraten, borgerskapets äldste och församlingen.³⁴

Carlbergs plan följde ett strikt rutnätsmönster influerad av de ideal som gällde vid anläggning av nya kyrkogårdar i Europa i slutet av 1700-talet. Kyrkogårdarna skulle i allt större utsträckning ha karaktären av inhägnad park.³⁵ Redan på Carlbergs anläggningsplan finns träd utmarkerade i strama alléer kring varje kvarter. Trädplantering på kyrkogårdarna tar fart vid den här tiden och är inte enbart en estetisk företeelse utan lika mycket en produkt av den hygienism som florerade. Den symmetriskt uppbyggda planen baseras på åtta kvarter, fyra kvadratiska samt fyra rektangulära. Carlberg ritade också ursprungligen de tre nordligaste portalerna som vänder sig mot Stampgatan. Huvudportalen var ritad med den för Stampens kyrkogård så karaktäristiska

²⁹ von Mentzer s 159

³⁰ Baeckström s. 1923

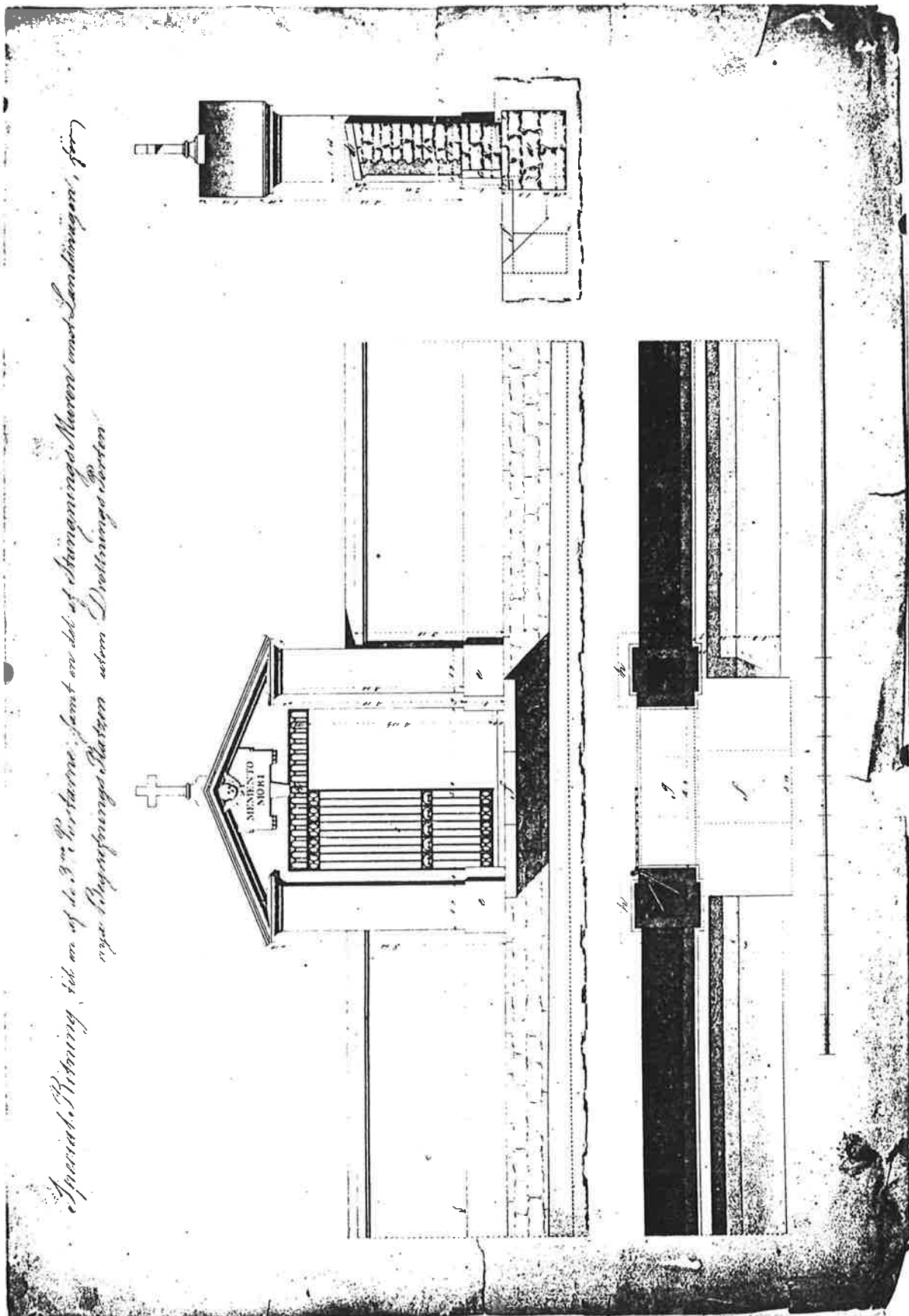
³¹ Ibid

³² Där ej annat anges är uppgifterna i avsnittet hämtade från Kyrkogårdsstyrelsens protokollbok rörande Nya Begravningsplatsen 1816-1860

³³ K-O Berg Pressmeddelande 1980-10-14

³⁴ Bothén s 70

³⁵ Bucht s. 26-34

Ritning av mittportalen mot Landsvägen (Stampgatan) upprättad av C W Carlberg. (Göteborgs Stadsarkiv)

marmorplattan med inskriptionen Memento mori (idag: Tänk på döden). Från huvudportalen ledde en gång upp mot en planerad byggnad i fonden på kyrkogården. På tre av kyrkogårdens sidor var byggnader planerade att infogas i omgärningsmuren. Dessa kom dock aldrig att uppföras. Istället fick såsmåningom den senare stadsarkitekten Hagberg uppdraget att rita ett förslag till kapell.

Först i början på maj 1804 invigdes Stampens kyrkogård som kom att kallas Nya Begravningsplatsen. Kyrkogården var då långt ifrån i det skick som hade varit Carlbergs intentioner vid invigningen. Det tog lång tid innan kyrkogården låg färdig och under arbetet avled Carlberg. I Aftonbladet 1813 väddar man till vördnaden för en avliden skicklig konstnärs minne, för att förmå kyrkogårdsstyrelsen att utföra kyrkogården efter Carlbergs intentioner.³⁶ I protokollet från kyrkogårdsstyrelsen kan man så sent som 1816 läsa att platsen ännu ej kommit i det stånd ändamålet kräver.

I kyrkogårdsstyrelsens räkenskaper över Nya Begravningsplatsens uppförande ges en god bild av hur kyrkogården långsamt tar form. År 1810 inropas tre stycken av de gamla järngrindar som tidigare suttit vid Domkyrkan och som efter branden försålles. Dessa infogades efter viss justering, då de var för stora, 1815 i de av Carlberg ritade portalerna. Det är dock anmärkningsvärt hur dessa överensstämmer med de som finns avbildade på Carlbergs originalritning. Enligt Baeckstöm skulle det ha varit Carlberg som ritat även de grindar som köptes från Domkyrkan.³⁷

År 1813 fick Ludvig Dymling entreprenaden på stängningsmuren som murades av holländskt gult tegel³⁸ under 1815. Byggmästare Hagberg intygade samma år att den vid tillfället var vida över hälften färdig, men 1817 murade Dymling fortfarande. Följande år nämns Hagberg i kyrkogårdsstyrelsens protokoll som stadsarkitekt. I arbetet med färdigställandet av kyrkogården kördes i omgångar jord till kyrkogårdens olika kvarter.

Redan vid 1820-talets mitt började man inse kyrkogårdens otillräcklighet och frågan om platsens utvidgning togs upp för diskussion. I protokollet antecknades den 20 april 1826: "...platsens utrymme vore för ändamålet otillräckligt och dess utvidgning alltså nödig...". Kyrkogårdsstyrelsen hade därför låtit stadsingenjören Hallberger och stadsarkitekt Hagberg göra en undersökning med kostnadsförslag över utvidgningen. Detta refereras i protokollet:

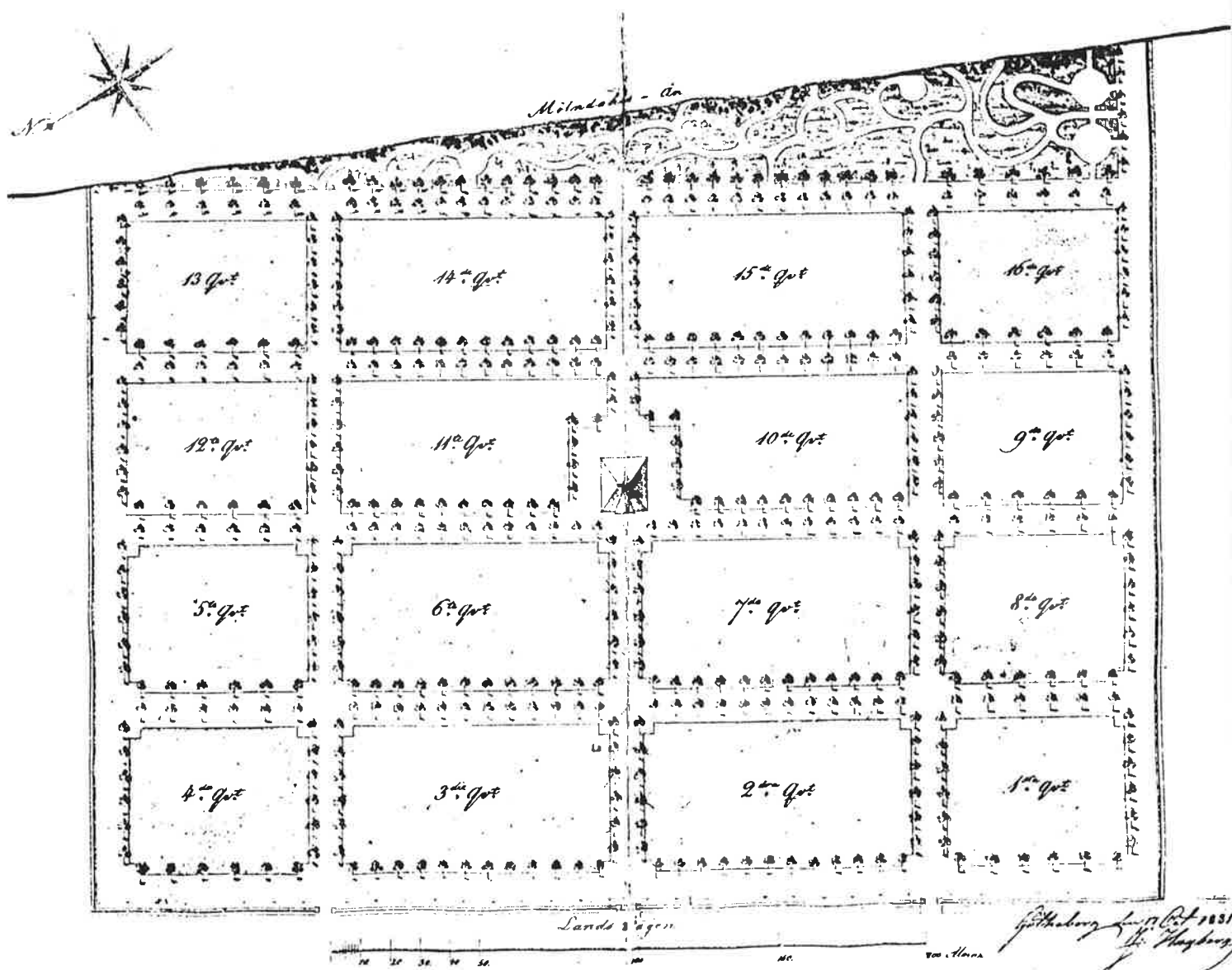
"...utvidgningen lättast och med minsta kostnad kunna ske nedåt åsidan, för verkställandet hvaraf de uppgordt kostnads förslag, enligt hvilket 40,000 lass sand eller jord fylla skulle erfordras för markens fyllning och planerande till jämn höjd med nu varande Begravningsplatsen..."

Marken mellan kyrkogården och ån tillhörde Fattighuset som i sin tur arrenderade ut den till en Malmelin. För att få foga över de tvenne tunnland som området utgjorde var kyrkogårdsstyrelsen skyldiga att ersätta både Malmelin och Fattighuset.

³⁶ Jonasson s 53

³⁷ Baeckström

³⁸ Prytz, C G

Plan över Stampens kyrkogård efter utvidgningen ner mot Mölnadalsån, upprättad av Hagberg år 1831.
(Kyrkonämndens centralarkiv)

I och med utvidgningen ner mot ån började kyrkogården att anta det utseende vi kan se idag. Arbetet med utvidgningen startade omgående och stensprängaren Petter Pettersson började flytta den bakre muren till sidorna av kyrkogården. År 1827 hade muren flyttats, hagtornshäcken borttagits samt plantering utmed nya stenmuren på ömse sidor utförts.

En plan upprättad 1831 av Hagberg, som då benämns hof arkitekt, finns bevarad på kyrkogårdsförvaltningens centralarkiv. Av den framgår att utvidgningen följde samma mönster som Carlbergs originalplan och kyrkogården utvidgades med åtta kvarter i samma form som de tidigare, med fyra rektangulära kvarter i mitten flankerade på vardera sida av två kvadratiska. På planen finns också alléer utritade som tyder på att samma typ av alléplantering utfördes även på den nya delen. Centralt placerat på kyrkogården återfanns det lilla bisättningskapellet.

Under 1830-talet första hälft utfördes en rad reparationsarbeten på kyrkogården. Det gällde reparation av stängningsmuren utmed landsvägen samt lagning och målning av portarna. Dessutom upprustades kapellet som omnämns som Benhuset.

En livlig diskussion blossade upp under 1830-talets andra hälft kring skötseln av Stampens kyrkogård. De olika inläggen i debatten ger en god illustration av de problem som fanns på begravningsplatsen vid den tidpunkten. Diskussionen startade med att Sundhetsnämnden utförde en inspektion av begravningsplatsen. Uppgift om huruvida inspektionen hade föranletts av en anmälan till Sundhetsnämnden saknas. De riktade kritik till Kyrkogårdsstyrelsen som utöver den dåliga skötseln, gick ut på att gravarna var allt för grunt grävda. Kyrkogårdsstyrelsen menade i sitt svar att det inte var deras ansvar utan Kyrkobetjeningens. Även Göteborgs Borgmästare och råd slog dock, vid ett möte i rådhuset, fast att kyrkogården var dåligt skött och framförde detta till kyrkogårdsstyrelsen.

Kyrkogårdsstyrelsen sammanträdde samma dag som borgmästarens skrivelse hade anlänt och handlanden EG Lindstöm svarade omgående. Han menade att kyrkogårdens ändamål från början till stor del hade förfelats. Vid anläggningstiden var man medveten om att det av hälsotjänligt att gravsätta inne i städerna och man förlade därför begravningsplatsen utanför staden, men att platsen som valdes också borde vara tjänlig tyckte Lindström att man hade förbisett. Han menade vidare att de åtgärder som hade vidtagits med jordfyllning hade gjort platsen än mer otjänlig. För att åstadkomma snar förruttelse hade man fyllt jord ovanpå kistorna istället för kring dem och således ej fått någon effekt. Lindstöm hävdade att enda sättet att nå en lösning på problemet var att fylla med sten och sand kring kistorna. Kostnaden var en bagatell jämfört med de fördelar det skulle ge. Vad gällde ordningen på kyrkogården i övrigt borde liken läggas i ordentliga rader med numrering och inte efter inspektorns godtycke som dittills hade skett. Man borde även nyttja endast ett antal kvarter åt gången och gå vidare till nästa endast då de tidigare var fulla. Lindstöm framhöll fortsättningsvis att efter gravöppning borde graven fyllas igen och kullen ovanpå formas och hyfsas så att prydlighet och enhet vinnes som sig bör på ett sådant ställe. Slutligen skriver han: *"Att kreatur får beta, m.m. på människors sista hvilorum, som hitils skedt är väl icke i sin ordning, bör således strängt förbjudas."*

Lindström väcker här även frågan om kyrkogårdens sammanslagning med fattighuskyrkogården och hävdar att tillräcklig utvidgning kan uppnås genom att man förenar de båda begravningsplatserna.

För att komma till rätta med den dåliga skötseln beslutade sig kyrkogårdsstyrelsen för att anställa en inspektor för skötseln av kyrkogården. En instruktion formulerades där skötseln specificerades mycket noggrant och där inspektorn bland annat skulle tillse att kreatur ej släpptes in på kyrkogården för bete. En av inspektorns löneförmåner var nämligen att han fick bärga hö på begravningsplatsens kvarter. Dessutom begagnas från och med då ett system där gravrätterna numrerades inom kvarteren och skulle anvisas av inspektorn före gravsättning.

Det är uppenbart att de insatser som gjordes för att förbättra skötseln på kyrkogården slog väl ut för 1842 kan man läsa i protokollen att begravningsplatsen sköttes föredömligt och uppvisade ett prydligt utseende.

I början av 1840-talet väcks för första gången frågan i styrelsen om att riva stängselmuren på grund av dryga underhållskostnader och ersätta den med, som det uttrycks, ett vackert järnstaket. Magistraten ansåg dock att kostnaden skulle bli för stor och rekommenderade att reparationer av stängselmuren skulle vidtas istället. Stängningsmuren ommurades på en kallmur av sprängd gråsten och portalerna reparerades. Marmorskivan med inskriptionen Memento mori byttes ut till den med inskriptionen Tänk på döden som fortfarande återfinns där.

Under 1857 återupptar man diskussionerna kring nödvändigheten av begravningsplatsens utvidgning. Uppdrag gavs åt stadsingenjör Nyström att upprätta en karta över den Fürstenbergska ängen som angränsade till begravningsplatsen i norr samt den gamla Fattighuskyrkogården. Planerna på att utvidga begravningsplatsen mot Fürstenbergska ängen avslogs dock på grund av ängens sankta beskaffenhet. Den ansågs ligga lägre och vara sumpigare än den mark man hittills använt och som redan den var svår att uttorka. Däremot bestyrktes införlivandet av den gamla Fattighuskyrkogården med en motivationen som visar att synen på Fattighuskyrkogården hade förändrats sedan kyrkogårdens anläggning:

"Denna förening med fattighuskyrkogården skulle medföra den stora fördelen att alla stadens lik...bleve nerlagda i en begravningsplats och att ej som nu...skulle afskiljas för en mindre ansedd och sämre vårdad plats, än den för övriga använda."

Ett av de stora problemen med begravningsplatsen var att den fuktiga jorden gjorde det svårt att återupplåta gamla gravrätter då stoffet förmultnade alltför långsamt. Under kyrkogårdens anläggning och utvidgningar kördes kontinuerligt jord och sand till kyrkogården. Man vet att kvarteren var flera fot högre än gångarna år 1858. Under samma år gjorde kyrkogårdsstyrelsen omfattande beräkningar över antalet förväntade begravningar för de närmast kommande åren och slöt sig till att behovet av en ny begravningsplats var stort. I samband med uträkningarna presenterades också siffror på hur många personer som hade begravts på Stampens begravningsplats de senaste åren. Dessa var: år 1852: 758 personer, 1853: 900, 1854: 770, 1855: 756, 1856: 760 och 1857: 902 av vilka ungefär hälften var barn.

Behovet av utvidgning förefaller ha varit så akut att det föreslogs att man skulle utvidga endast en liten del till att börja med samtidigt som en bättre lösning undersöktes. Under år 1858 beslutades att slå samman begravningsplatsen med Fattighuskyrkogården och arbetet med sammanslagningen startades omgående. Det var i detta sammanhang som den sydligaste porten uppfördes. Den skulle utföras *"till likhet med den å kyrkogårds-*

murens befintliga närmaste port". Återigen uttrycks även önskemål om att muren skulle rivas.

Av kyrkogårdsstyrelsens protokollböcker framgår att situationen för Stampens kyrkogård började bli ohållbar. År 1859 anmäldes att kyrkogården var förfallen samt att även den nya delen började bli full. I samband med detta infördes gravbok.

Parallellt med sammanslagningen med Fattighuskirkogården undersökte kyrkogårdsstyrelsen möjliga platser för anläggandet av en ny kyrkogård. År 1860 beslutade magistraten att överta och anlägga den nya kyrkogården på landeriet Bagaregårdens mark. Arbetet med iordningställandet verkställdes omedelbart då platserna på Stampens kyrkogård var ytterst begränsade. Nya Begravningsplatsen (idag: Östra kyrkogården) invigdes den 16 november 1860 av domprosten och nykterhetskämpan Peter Wieselgren.

Från och med den 27/2 1861 uppläts inga nya gravplatser på Stampens kyrkogård.³⁹ Endast i redan friköpta gravar fick gravsättning ske och då endast där det fanns plats i graven utan att rubba oförmultnade lik. Som en följd av dåvarande hälsovårdsstadga var de som begrovs senare tvungna att balsamera.⁴⁰ Det sista gravbrevet utfärdades år 1874. Fattighuset ville ha ersättning av kyrkogårdsstyrelsen för transporter av lik till Östra kyrkogården eftersom de inte längre kunde nyttja den gamla kyrkogården.

Efter Östra kyrkogårdens invigning var de enda arbeten som utfördes på Stampens kyrkogård förknippade med kyrkogårdens underhåll. På 1860-talet förminskade man t ex gångarna något då de ansågs "överflödigt breda" och man ansåg sig "vinna vackrare utseende" och minskning av underhållskostnaden på så sätt. I slutet av 1860-talet var muren skadad, dels genom vittring och dels genom att sockeln hade satt sig. Förslag till reparation hade uppgjorts och kontrakt upprättades.⁴¹

Det är svårt att helt avgöra hur kyrkogården såg ut under 1800-talet. Troligen har ett mycket stort antal gravanordningar varit av trä, utformade som kors eller bara som en enkel bräda.⁴² Endast de mer förmögna hade möjlighet att uppföra gravvårdar av sten och järn. Skillnad i status beträffande kyrkogårdens olika delar var troligen markant redan från kyrkogårdens första år. Ett exempel på det är att priserna för gravplatser var större utmed muren mot den gamla landsvägen än inom kvarteren. Även gravplatsytorna hade en helt annan prägel än idag. Buxbomshäckar och gravkullar var mycket vanliga på 1800-talet. Med stor sannolikhet så även på Stampens kyrkogård.

Stampens kyrkogårds utveckling under 1900-talet

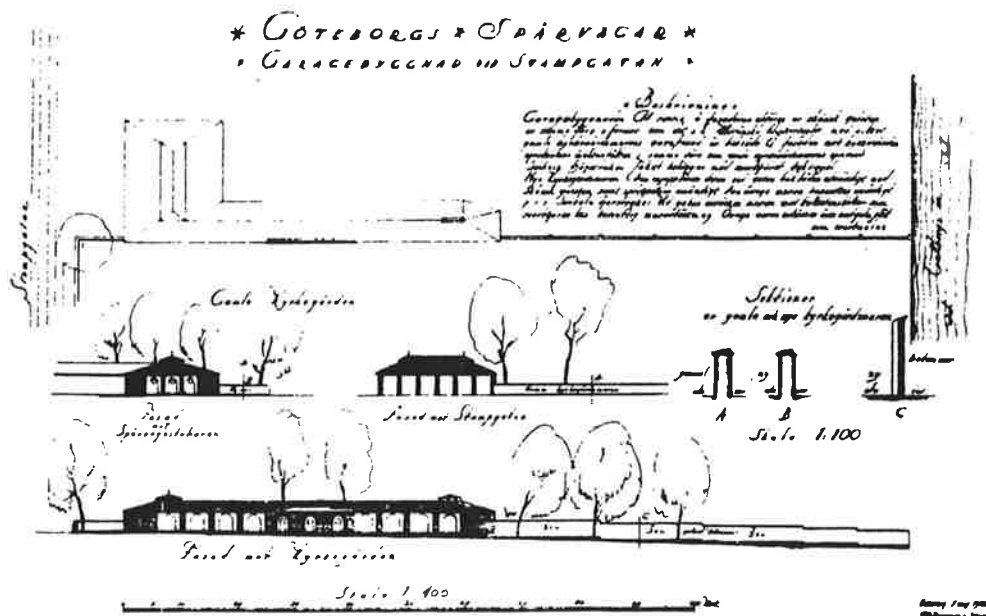
I och med Östra kyrkogårdens anläggande på 1860-talet, lades Stampens kyrkogård i malpåse. Ytterst få gravsättningar gjordes och inte heller genomgick kyrkogården som

³⁹ Berg s 2

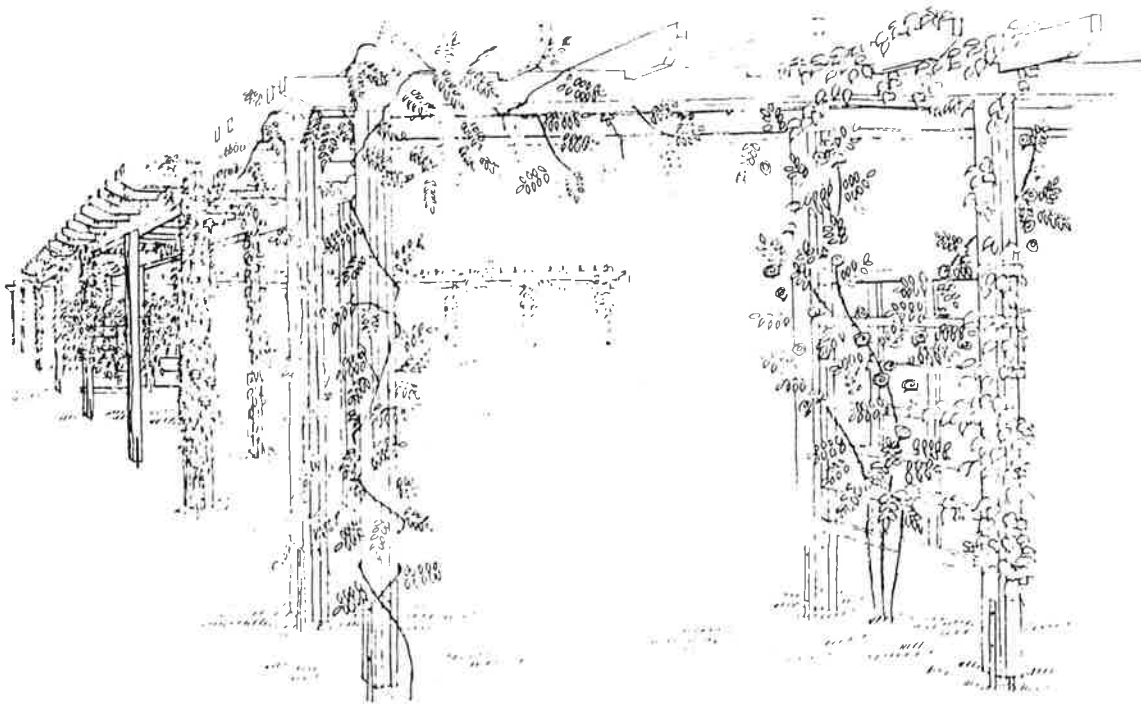
⁴⁰ Göteborgstidningen 1/3 1960

⁴¹ Protokolls och Expeditions bok för stadens begravningsplatser från 1861-1885

⁴² Informant 1

Ritning över Göteborgs Spårvägars nya garagebyggnad 1922. (ATA)

Föreslagen träspalje ritad av Inga Adler Cleasson år 1977. Ej genomförd. (Kyrkonämndens centralarkiv)

helhet några större förändringar i början av 1900-talet. Det rörde sig mest om reparationer och underhåll. Det är också under 1900-talet som Stampens kyrkogård får sitt namn.⁴³

En återkommande beskrivning under 1900-talet var att kyrkogården befanns i ett ovårdat skick. Man bör då ha i åtanke att kyrkogården inte nyttjades och därför kanske inte underhölls så flitigt. En bild av hur kyrkogården tedde sig i början av 1900-talet får man om man läser en artikel i Göteborgstidningen från år 1913. Där beskrevs Stampgatan som bullrande, gravkapellet halvt förfallet samt att kyrkogården har många kullar.⁴⁴ År 1921 skrev Göteborgstidningen att många av kyrkogårdens gravvårdar befann sig i bedrövt skick.⁴⁵

En större förändring som kom att påverka miljön kring kyrkogården var Göteborgs spårvägars nya garage vid Svingeln. År 1922 godkändes fasaden och stängselmuren mot kyrkogården av Kungliga Byggnadsstyrelsen och byggnadsnämnden.⁴⁶ Fasaden mot kyrkogården sträckte sig nästa halvvägs ner mot Mölndalsån på kyrkogårdens nordöstra kortsida. Den var murad i gult tegel i stram 20-tals klassicism med symmetriskt placerade, infällda valv mot kyrkogården.

Först på 1940-talet började intresset för Stampens kyrkogård åter att vakna. Det skrevs i Göteborgs-Posten att murarna var mosskrönta och att inskriptionen på marmorplattan ”Tänk på döden” var förgylld. Så sent som på 1940-talet talades det fortfarande om att det fanns gravkullar. Endast några år senare stod det att läsa att gravstenar togs bort från kyrkogården.⁴⁷ Många gravvårdar var då i dåligt skick.⁴⁸

Den gamla fattighusdelen beskrevs som öppen och besökt av människor på picnic.⁴⁹ Några år senare planerade kyrkogårdsstyrelsen att anlägga en liten park på den delen av kyrkogården, helt skild och avstängd från kyrkogården i övrigt. I den delen fanns då inga gravar, endast en i det västra hörnet. Planerna förefaller dock ej ha fullföljts av dagens utseende att döma.⁵⁰

Det var vid mitten av 1940-talet som reparationerna på kyrkogården tog sin början. Då muren var sprucken och dåligt underhållen ville kyrkogårdsstyrelsen riva den och bygga en ny. Arkitekt Axel Forssén ritade en ny tunnare mur.⁵¹ År 1946 ansökte Forssén hos Kungliga Byggnadsstyrelsen om att få ta bort eller mura igen sidoportalerna i samband med borttagandet av muren. Riksantikvarieämbetet svarade då, som remissinstans, att portalerna utgjorde ett värdefullt exempel på nyklassicistisk arkitektur och avstyrkte därmed å det bestämdaste att ta bort sidoportalerna. De påpekade också att i samband med flyttning av muren skulle så mycket material som möjligt från den gamla muren återanvändas. Kungliga Byggnadsstyrelsen vidarebefordrade svaret. I december lade

⁴³ Göteborgstidningen 1/3 1960, Göteborgs-Posten 3/8 1990

⁴⁴ Göteborgs Tidning 6/11 1913

⁴⁵ Göteborgstidningen 21/3 1921

⁴⁶ ATA

⁴⁷ Göteborgs-Posten 15/6 1946

⁴⁸ Göteborgstidningen 19/9 1946

⁴⁹ Göteborgs-Posten 3/ 1941

⁵⁰ Göteborgstidningen 19/9 1946

⁵¹ Ibid 1946

Forssén fram ett förslag till flyttning och ombyggnad av murar och portaler. Där framgick att några gravtumbor utmed muren måste flyttas, bl a Chalmers gravanordning. Den nya muren skulle uppföras av armerad betong och mot gatan vara klädd med tegel. Den gamla kalkstenssockeln och täckhällarna skulle återanvändas. Betongytan in mot kyrkogården skulle formgjutas och borstas på plats.. Den nya muren skulle dessutom förlängas 6,5 meter i sydväst och byggas i vinkel in mot sandgången. Portarna skulle nedtagas och återuppföras inflyttade ca 1,10 m mot kyrkogården på ny grundmur av betong. Kungliga Byggnadsstyrelsen godkände förslaget i januari 1947.⁵²

Trots godkännandet framgår det av källorna att kyrkogårdsstyrelsen fortfarande väntade på tillstånd att riva muren mot Stampgatan 1950.⁵³ År 1953 stod det dock att läsa i Göteborgstidningen att förslaget hade tagit en ny vändning. Murreparationen var då i full gång, men muren fick ej flyttas eller rivas då den av Kungliga Byggnadsstyrelsen betraktades som ett kulturminnesmärke. Reparationerna utfördes med specialbeställt holländskt tegel. Att beställa nytt tegel från Holland blev minst lika dyrt som ett snyggt järnstaket, menade dåvarande kyrkogårdsdirektör Gamelius. Kyrkogårdsstyrelsen hade inte fått arbetstillstånd att riva eller flytta muren. De kommunala myndigheterna ville nämligen inte ha Stampgatan bredare på grund av att de inte önskade mer trafik där.⁵⁴

År 1957 började planeringen för att åter öppna Stampens kyrkogård, nu som urnlund. Dräneringsarbetet hade då redan startat. Det var också vid den här tiden som kyrkogårdsstyrelsen började tala om, vad man till en början kallade för en *"anonym kyrkogård"*. Det som vi idag benämner minneslund. Kyrkogårdsstyrelsen hade tagit intryck från sådana i t ex Danmark.⁵⁵

I början av 1960-talet tar sökandet efter nyttjanderättsinnehavare till 400 gravar sin början. Efter ett år skulle kyrkogårdsstyrelsen få förfoganderätten över de monument där ingen anhörig hade hört av sig. Det var inte fråga om att utplåna alla de gravarna utan vissa gravar skulle troligen komma att vårdas av staden framledes, menade kyrkogårdsdirektör Gamelius. Kyrkogårdens karaktär skulle inte ändras, den enkla stilen och vissa monument skall vara kvar. Året därpå dvs 100 år efter dess stängning, var det meningen att kyrkogården åter skulle öppnas, men då som urnkyrkogård.⁵⁶ Kyrkogården hade då dränerats med inte mindre än 150 brunnar.⁵⁷

Det märktes ett visst engagemang från antikvarisk håll i samband med återöppnandet av kyrkogården. Bland annat mottog styrelsen för Göteborgs Museum ett brev från Stig Roth, dåvarande museichef, som tillsammans med kyrkogårdsdirektören hade inventerat kyrkogården. Där stod att för de nya urnsättningar som skulle ske, skulle endast täckhällar, ej stående stenar användas. Vidare:

"Som ledamot av Stadsfullmäktiges Beredning för natur- och kulturskydd är det min avsikt att där taga upp frågan angående bevarande av den stämningsfulla miljö som Stampens kyrkogård utgör och där så många personer vila, som gjort värdefulla in-

⁵² ATA

⁵³ Göteborgs-Posten 4/1 1950

⁵⁴ Göteborgstidningen 23/5 1953

⁵⁵ Göteborgs-Posten 12/ 2 1957

⁵⁶ Göteborgstidningen 1/3 1960

⁵⁷ Ny Tid 10/5 1960

satser i Göteborgs kommunala liv. I den mån enskilda och korporationer ej kunna bekosta restaurering av gravmonumenten bör medel därtill kunna anskaffas genom ett kommunalt anslag."⁵⁸

Stadsfullmäktiges Beredning för natur- och kulturskydd skrev i sin tur till kyrkogårdsstyrelsen och påpekade att medel borde tillskjutas för att bevara den stämningsfulla miljön på kyrkogården. Både allmänna och privata medel borde ställas till förfogande och samarbete med museet borde ske. Kyrkogårdsdirektör Glamelius uttalade sig i tidningen *Ny Tid* och lovade att kyrkonämnden skulle göra allt för att slå vakt om kyrkogårdens värden.⁵⁹

I mitten av 1970-talet tog kyrkogårdsstyrelsen upp förslaget att ändra kyrkogårdens namn till Mariakyrkogården, då Stampen ansågs påminna om fattighuskyrkogården. De beslöt att vid den planerade gravvårdsutställningen på Stampen följande år, låta allmänheten få rösta. Allt som allt röstade 555 personer. Resultatet av omröstningen blev följande: 272 röstade på Mariakyrkogården, 221 på Stampens kyrkogård och 62 på diverse övriga förslag som Maria kyrkogård, De dödas kyrkogård, Samskolans idrottsgård, Carl Wilhelms kyrkogård, Ullevis kyrkogård m fl. Frågan bordlades dock tills vidare. Styrelsen beslutade sig för att bibehålla namnet Stampen år 1977.⁶⁰

Redan tidigt på 1970-talet började kyrkogårdsstyrelsen att planera den nya minneslund. Landskapsarkitekt Inga Adler Claesson knöts till projektet och presenterade år 1972 ett förslag till minneslund. Claesson var för övrigt med och utformade de nya urnfälten på fält 7, 9-11 och 15 under hela 1970-talet. Först år 1975 beslutade kyrkogårdsstyrelsen att anlägga minneslund i fält 14 mot Mölndalsån. Kyrkogårdsstyrelsen kände till Claessons förslag från 1972, men ansåg att minneslundens borde få en mjukare utformning än enligt förslaget, innan arbetsritningar upprättades.⁶¹ Efter vissa justeringar godtogs minneslundsförslaget år 1976.

Ett år senare framförde Länsantikvarien betänkligheter mot den pergola som skulle stå i minneslund. Även Riksantikvarieämbetet hade synpunkter i ärendet. De menade att kyrkogårdens öppenhet var av stor vikt för dess karaktär. Den träställning på två meter för klängväxter som var planerad ansågs som "*artfrämmande*" på Stampens kyrkogård. Ytterligare ett år senare kom Länsstyrelsen med förslag att minneslundens borde placeras på fält 17 och 18 istället, men kyrkogårdsstyrelsen hade inte för avsikt att ändra uppfattning och minneslundens förlades till fält 14. Arbetet med anläggandet startade under året. År 1979 kompletterades minneslundens med ett minnesmärke utfört av konstnären Erik Höglund i smide och glas. Den 2 oktober 1982 togs minneslundens till slut i bruk.⁶²

⁵⁸ Stig Roth, i brev till styrelsen för Göteborgs Museum 13 juni 1960

⁵⁹ *Ny Tid* 10/5 1960

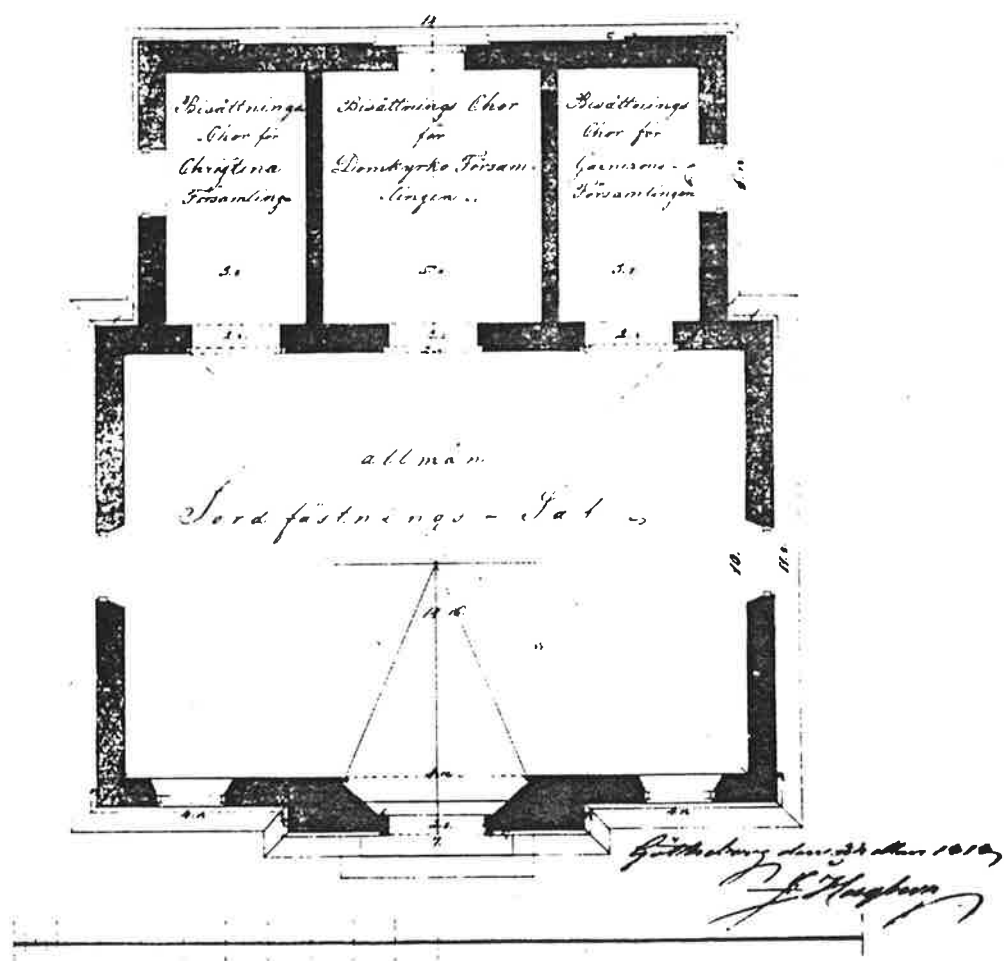
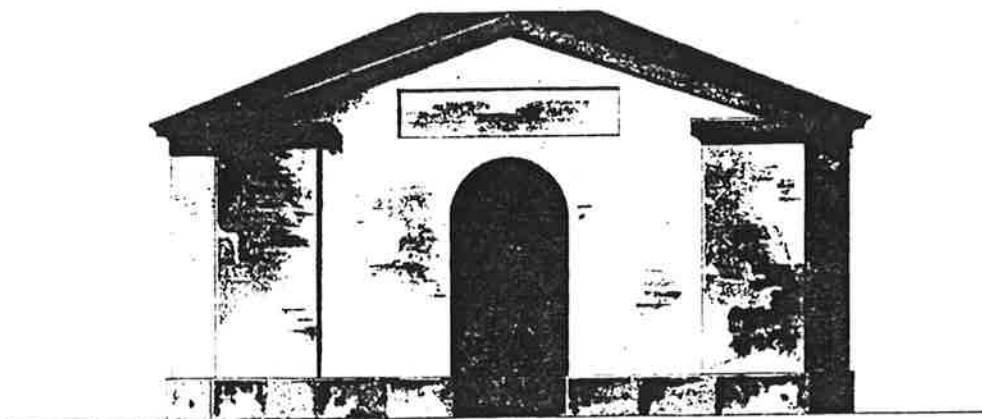
⁶⁰ Kyrkonämndens arkiv (pärm)

⁶¹ *Ibid*

⁶² Berg s 2

Ritning till ett allmänt Graf-Chor, ämnat att uppföras
i nya Begravnings-Nation vid Göteborg's

Facade mot Fattighus Angen

Ritningar över kapellet upprättad av Hagberg år 1818. (Göteborgs Stadsarkiv)

Kapellet

Bisättningskapellet uppfördes år 1818 efter ritningar av stadsarkitekten Hagberg. Det byggdes av byggmästare L Dymling som fick arbetet på auktion 1/7 1818 för 3 885 rdr rgs. Slutbesiktning utfördes 3/11 1819.⁶³ Det placerades mitt på kyrkogården väl synligt genom huvudportalen. Kapellet uppfördes i morisk stil.⁶⁴ De ritningar som finns bevarade från tiden för kapellets byggande, utförda av Hagberg visar dock upp en betydligt stramare fasad. Uppgift om varför eller när fasadens formspråk förändrades finns ej. Det är möjligt att det gjordes i samband med någon av de otaliga reparationerna som kom att utföras på kapellet.

I början på 1830-talet utfördes "*nödvändiga reparationer*" på det så kallade Benhuset som rappades med cement och takets åtgärdades. Endast tre år senare omtalas att taket över benhuset var bristfälligt och att järnplåtarna var odugliga. Därför beslutade kyrkogårdsstyrelsen att en ändamålsenlig reparation skulle verkställas så snart stadig väderlek tillät. Taket skulle täcks med papper istället för järnplåtar.⁶⁵

År 1843 skulle auktion hållas på ytterligare arbete med benhuset. Taket skulle få nya bjälkar och brädor i samma konstruktion som redan fanns och betäckas av papper väl inkokat i tjära. Murarna skulle bli försatta i gott skick och målade med vattenfärg. Takrännor och stuprör skulle målas med svart oljefärg. Arbetet skulle vara färdigt i augusti samma år. Att takets omtäckning från järnplåt till papper behandlades igen innebär troligen att det aldrig blev omlagt på 1830-talet som planerat.⁶⁶

Tjugo år senare benämns kapellet jordfästningshuset. Taket var då av röta förstört. Kyrkogårdsstyrelsen beslöt att i samma form som förut göra ett nytt och täcka det med spån den här gången. Redan 1873 var det åter dags att lägga om taket. Inspektorn fick då i uppdrag att verkställa erforderlig reparation med någon av stadens byggmästare.⁶⁷

I Göteborgstidningen gjordes en beskrivning av kapellet på 1920-talet. Kapellet var då förfallet. Ovanför den plåtbeslagna dörren återfanns en dödskafe. Över denna satt ett par nedvända facklor. En ritning från 1819 på liknande dekoration finns bevarad tillsammans med Hagbergs ritning till kapellet. Interiören såg ut som en skräpkammare. Bisättningskapellet användes då sällan. Mellan åren 1917 och 1921 förrättades endast två jordfästningar där. Författaren menar dock att detta inte borde hindra att man vårdade byggnaden och dess inventarier.⁶⁸ Den sista begravningsakten hölls i bisättningskapellet någon gång i mitten av 1920-talet. Sedan förvandlades det till förråd.⁶⁹

År 1943 utfördes omfattande reparationer på kapellet. Taket omtäcktes med tjärpapp, stuprännor lagades och målades med oljefärg och visst måleri utfördes interiört.

⁶³ Medd. av red Stg Dymling, okt 1960

⁶⁴ Jonasson, 1978 s 53

⁶⁵ Kyrkogårdsstyrelsens protokoll 1816-1860

⁶⁶ Ibid

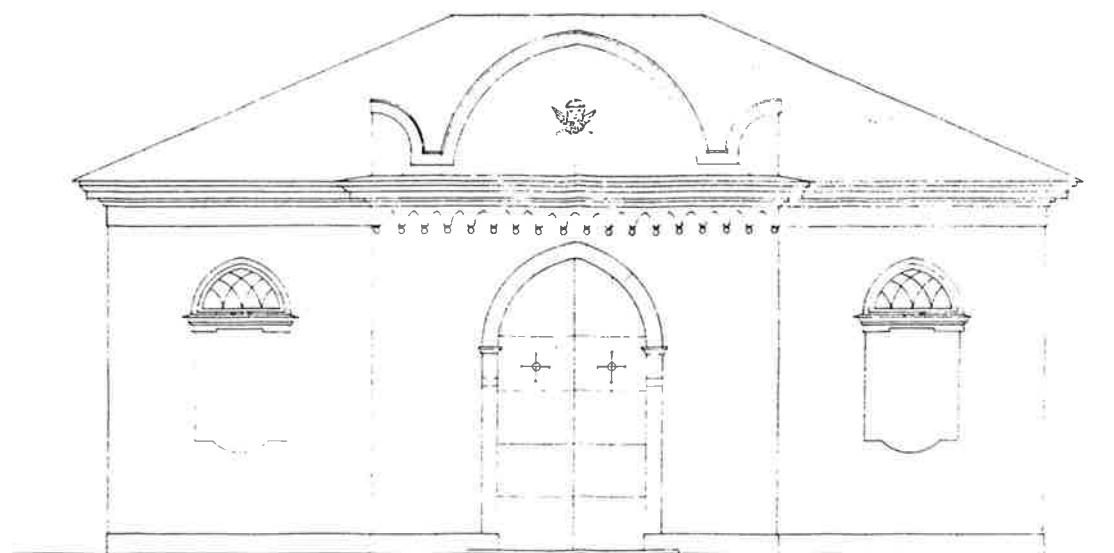
⁶⁷ Protokolls och Expeditions bok för stadens begravningsplatser från 1861-1885

⁶⁸ Göteborgstidningen 22/2 1921

⁶⁹ Göteborgs-Posten 3/8 1990

*Byggnad å äldre begravningsplatsen i stadsdelen Stampen i Göteborg.
Uppförd år 1818.*

Uppmättningsritning

Fasad mot nordväst

Uppmättningsritning över kapellet utförd av A Forssén år 1945. (Kyrkonämndens centralarkiv)

Fotografi som visar Stampens kyrkogård år 1900. (GSM Neg 3239:38)

Arkitekt Forssén lämnade drygt tio år senare förslag på ändringsarbeten på kapellet. Det användes då endast som ekonomibyggnad. Förslaget gick ut på att erhålla rymligare och bättre belyst arbetsbod. Bland annat föreslog Forssén att större fönster skulle tas upp, men de planerna genomfördes aldrig. Vid den uppmätning som Forssén gjorde vid projekteringen hade kapellet åter järnplåtar som taktäckning. En byggnadsarkeologisk undersökning skulle kanske uppvisa fynd från de olika beläggningar som genom tiden lagts på kapellets tak.⁷⁰

År 1952 fick kapellet åter igen nytt tak. Under 1970-talet utreddes kapellets framtida användning av kyrkogårdsstyrelsen. Man beslöt att ta kontakt med Historiska Museet i frågan. Vilka beslut som fattades vid tillfället är dock okänt.

Vegetationshistoria

När Stampens kyrkogård anlades inspirerades C W Carlberg troligen av de hygienismtankar som på 1700-talet florerade i Europa. De innebar bland annat att man började anlägga begravningsplatserna utanför städerna och medvetet planterade träd. England var föregångslandet på trädgårdskonstens område och blev också kyrkogårdsromantikens land. Det finns många anteckningar från århundradets andra hälft om hur de svenska kyrkogårdarna förskönades med träd. Kyrkogårdarna började successivt anta den inhängande parkens karaktär. De första anläggningarna var vanligen schematiska med vackra huvudgångar och däremellan regelbundna kvarter. Speciell omsorg ägnades åt trädplanteringarna.⁷¹ Stampens kyrkogård anlades i strikt symmetri med raka trädrader utmed gravfältens kanter.

Under hela anläggningsperioden kördes sand och jord till kyrkogården för att utjämna fälten. År 1816 specificerades särskilt att jord anskaffades till de lindar som året därpå inköptes från Landeriet Liseberg. Det planterades också hagtornshäckar på murarnas insida.

I samband med utvidgningen ner mot Mölndalsån i slutet av 1820-talet flyttades hagtornshäckarna tillsammans med murarna. På området mellan kyrkogården och ån påbörjades anläggandet av en park för att tillvara ta det "...öfverbifna stycke mark". Arbetet med parken pågick under 1828-29. År 1836 och 1857 upptogs särskilt att Inspektorn skulle vårda anläggningen mot ån omsorgsfullt. Vid det senare tillfället angavs också att träden behövde gallras. Inga höga eller stora träd skulle behållas inom fälten. Ända fram till år 1857 fanns fortfarande höbärgning på kyrkogården som en förmån för inspektorn, vilket betyder att gräsmattorna på gravfälten hade en annan karaktär då än dagens välklippta ytor.⁷²

⁷⁰ ATA

⁷¹ Bucht s 25

⁷² Kyrkogårdsstyrelsens protokoll 1816-1860

När kyrkogårdsstyrelsen slutligen inlemmade den gamla fattighuskyrkogården år 1858-59 beställdes 200 lindar från Hamburg, Holland och Hannover samt 2000 femåriga hagtornsplantor för plantering på kyrkogården.⁷³

I början på 1860-talet drogs ett enormt projekt igång som berörde både Stampens kyrkogård och Östra kyrkogården. I september år 1861 beskrevs följande: Vid anläggandet och utvidgningen av den äldre begravningsplatsen (Stampen) hade plantering å ömse sidor om all gångar utförts. Halva platsen med lindar och återstoden med almar. De hade satts på korta avstånd (6-8 alnar), för att när de blivit stora nog att ge tillräcklig skugga gallras ut. Vartannat träd skulle borttagas. Detta hade inte gjorts och träden som inte hade utrymme på sidorna hade skjutit upp i höjden och vuxit in i varandras kronor så att de blivit hinderliga både för sin egen utveckling och för vegetationen på gravfälten. Då man beskurit träden starkt och detta inte hade hjälpt hade nu en erfaren trädgårdsmästare yrkat på trädens gallring. Ungefär hälften av träden eller 250 stycken borde borttagas samt de övriga hårt beskäras. Annars gallrade sig träden själva och oregelbundna luckor uppstod som ej kunde fyllas då de omgivande trädens skugga hindrade nyplantering. Man föreslog då att tillvarata och flytta åtminstone några av träden för nya begravningsplatsens (Östra) förskönande. Trädgårdsmästaren hade sagt att det är möjligt, åtminstone med de träd som hade goda rötter.⁷⁴

I november samma år beslutade stadens invånare i allmän Rådstuga att utgallring av träden skulle äga rum samt att de kvarvarande till grenarna skulle nedskäras. Utöver detta skulle 1500 Rdr användas till flyttning av träd till Nya begravningsplatsen. Kyrkogårdsstyrelsen hade i ärendet önskat att stadens invånare skulle uttala sig då det var en så övergripande förändring. Troligen påbörjades arbetet med flyttningen med en gång för i protokollen från januari 1862 står antecknat att inspektorn i julgåva fick bland annat en päls som ansågs välbehövlig vid det då pågående ansträngande arbetet med trädflyttningen. På hösten 1862 redovisades att 82 träd hade flyttats till Östra kyrkogården.⁷⁵

Det dominerande karaktärsdraget i vegetationen på Stampen har ända fram till idag varit trädraderna som kringgärdar gravfälten. Några större förändringar i den övergripande vegetationen har heller inte förekommit under årens lopp. Det är först senare på 1900-talet som vegetationen moderniseras något.

I en artikel från år 1941 beskrivs att trädbeståndet ner mot ån var finare och att linden inte dominerade. Det rör sig då om de sista resterna av den park som anlades där drygt hundra år tidigare.⁷⁶ Senare på 1940-talet omtalades att träden hade gallrats ut några år tidigare.⁷⁷ År 1957 planerade kyrkogårdsstyrelsen att plantera i lindar på den del av kyrkogården där det tidigare inte hade varit möjligt pga den vattenrika marken.⁷⁸ Det kan ha varit den halva delen av kyrkogården som varit planterad med almar på 1800-talet som hade gallrats ut och som skulle återplanteras med lindar på 1950-talet. På ett

⁷³ Kyrkogårdsstyrelsens protokoll 1816-1860

⁷⁴ Protokolls och Expeditions bok för stadens begravningsplatser från 1861-1885

⁷⁵ Ibid

⁷⁶ Göteborgs-Posten 3/8 1941

⁷⁷ Göteborgstidningen 19/9 1946

⁷⁸ Göteborgs-Posten 12/2 1957

fotografi från 1962 framgår tydligt att den yngre hälften närmast Mölndalsån saknade uppvuxna träd.⁷⁹

På 1970-talet började nya planteringsideal göra sig gällande i anslutning till återöppnandet av kyrkogården. Landskapsarkitekt Inga Adler Claesson var med att utforma urnlundarna och minneslunden. Hon upprättade år 1973 en arbetsritning och planteringsplan för kyrkogården. De gamla träden stod fortfarande kvar och man kan se på planteringsplanen att de lindar som står placerade på de äldre fälten är äldre än de som återfinns ner mot ån.

Det som utmärkte perioden var att planteringar började ske inom gravfälten. Mest framträdande är de häcksystem som återfinns i fält 11. Fältet planerades redan under 1960-talet och består av rygghäckar ca 80 cm höga som löper över hela fältet. Häckarna flankeras på var sida av gravstenar i samma höjd. På flera kvarter planterades också *Taxus* och *Tuja*. På 1980-talet planterades en del prydnadsträd, buskar och spaljeer, för klängväxter arrangerades på vissa fält. Dessa planteringar bryter upp det strikta uttryck som kyrkogården en gång hade.

Yrkesgrupper och välkända personer

På gravstenarnas inskriptioner kan man avläsa vilka personer som har blivit begravda på kyrkogården. Trots att Stampens kyrkogård anlades utanför staden var det ändå den som låg närmast Göteborgs centrum. Titlarna på gravstenarna är tydligt stadsbetonade med handlanden som den vanligast förekommande yrkesgruppen. Många personer synes ha haft anknytning till handel, juridik och bankväsende. De män som en gång styrde staden finns också representerade i rådmän och häradshövdingar. Professorer, doktorer och rektorer förekommer relativt ofta. Även mer praktiska yrken som järnbärare, byggmästare, kakelugnsfabrikör, postmästare, bagare, bryggaren mfl är företrädade. Ett antal militärer av växlande rang och naturligtvis personer med anslutning till sjöfarten, t ex sjökapten och sjötullvaktmästare återfinns på kyrkogården.

En rad kända göteborgare har fått sin viloplats på Stampens kyrkogård. Av dessa kan nämnas följande:

O W Bergendal som var Göteborgs siste skarprättare begravdes på kyrkogården, men hans gravvård renades bort från sin ursprungliga plats på 1960-talet och står idag uppställd på fält 16.⁸⁰

William Chalmers (1748-1811) tjänade sin förmögenhet som superkargör i Ostindiska Kompaniet och var stationerad i Macao och Kanton i tio års tid. Efter storbranden 1802 lät han bygga en privat fastighet på Södra Hamngatan 11 som står kvar än idag. Vid hans död på grund av sjukdom testamentarades största delen av den enorma förmögenheten till "Industrie-Schola för fattige Barn, som lärt sig läsa och skriva" som så småningom kom att bli Chalmers Tekniska högskola.⁸¹

⁷⁹ GSM kapsel

⁸⁰ Ny Tid 10/5 1960

⁸¹ Göteborgs-Posten 6/8 1990

Pehr Dubb (1750-1834) var läkare och kommunalman och brukar kallas den "Göteborgska sjukvårdens fader". Han organiserade både stadens sjukvård och fattigvård samt startade Göteborgs läkaresällskap. Det var Dubb som påverkade sin vän William Chalmers att skänka pengar till Sahlgrenska sjukhuset. Vid hans begravning lär begravningståget ut till kyrkogården ha varit det längsta som skådats i Göteborg.⁸²

Ludvig Dymling var byggmästare och byggde både den ursprungliga muren och kapellet på Stampens kyrkogård.

Harry Hjärne, chefredaktör på Göteborgs-Posten, hade förutom gängse spalter en personlig spalt som kallades "Små, små ord av kärlek". Där berättade han bland annat om blommor och gråsparvar i Allén, violer, kaprifol, hackspettar och måsar på Styrö.⁸³

Rådmannen Johan Minten och hans mor Regina Elisabeth (1726-1825) ligger i samma grav. Modern var som framgår av inskriptionen stammoder för 16 barn, 33 barnbarn och 67 barnbarnsbarn.

Axel von Rosen (1773-1834) var endast 36 år när han tillträdde ämbetet som landshövding och med sina 25 år vid ämbetet lär han ha suttit längst. Han skötte hemliga fredsförhandlingar med engelsmännen ute vid Vinga och stod alltid upp för de fattiga. På så vis var han en aktad man i alla läger. Vid kolerans härjningar visade han stort mod i samband med liktransporterna, men blev till sist själv ett av kolerans offer.

Johan Anders Wadman (1777-1837) skrev dryckes- och jägarvisor samt naturtexter som t ex "Min lilla vrå bland bergen". Efter hans bortgång restes endast ett träkors på hans grav som så småningom förmultnade. I samband med det 100-årliga minnet av skaldens bortgång planerade Göta Par Bricol att resa en minnessten, men man var osäker över den exakta gravplatsen. Efter flerårigt sökande fann man dock en gammal polisman som patrullerat på kyrkogården och som av en äldre gumma fått utpekat för sig var skalden var begravnen.⁸⁴

Olof Wijk d ä (1786-1856) var köpman och lät bygga huset vid Lilla Torget 1 samt var den man som grundade Nya Allén 1823. I graven vilar också hans hustru Hilda.⁸⁵

Ytterligare välkända göteborgare som har begravts på Stampens kyrkogård är:

Brännvinsmästaren O P Andersson, biskop A Bruhn, borgmästare H Buscks⁸⁶, donatorn Robert Dickson, landshövding Olof Fåhrens, Göteborgs-Postens redaktör Georg Löwegren, bryggerimästare Johan Albrecht Pripp, stiftaren av Göteborgs frivilliga brandkår J A Rossing⁸⁷, svenska arméns överfältläkare i Tyskland, Flandern och Norge Carl Fredrik Weltzin⁸⁸ samt domprost Peter Wieselgren som invigde Östra kyrkogården 1860.

⁸² Göteborgs-Posten 6/8 1990

⁸³ Göteborgs-Posten 6/8 1990

⁸⁴ Göteborgs-Posten 6/8 1990

⁸⁵ Göteborgs-Posten 6/8 1990

⁸⁶ Göteborgstidningen 1/3 1960

⁸⁷ Göteborgs Tidningen 6/11 1913

⁸⁸ Göteborgs Tidningen 6/11 1913

Beskrivning

Stampens kyrkogård är belägen i Göteborgs centrala delar och tillhör Göteborgs kyrkogårdsförvaltnings Östra distrikt. Kyrkogårdens yta på 4,66 hektar breder ut sig mellan Stampgatan i nordväst och Mölndalsån i sydost. Huvudentrén vänder sig mot Stampgatan i nordväst, som trafikeras av både bilar och spårvagnar. Bebyggelsen på Stampgatans motsatta sida domineras av hyresfastigheter från 1980-talets början. Dess fasader med tillhörande balkonger är ett påtagligt inslag i närmiljön då de skymtar genom kyrkogårdens grönska var man än befinner sig på kyrkogården. Betydligt lugnare är området i sydost mot Mölndalsån där Åvägens gång- och cykelstråk på andra sidan ån ger området parkkaraktär. På åbrinken växer lövträd och på andra sidan cykelbanan växer en hög och tät häck som avskärmar de intilliggande parkeringsplatserna.

Kyrkogårdens sydvästra kortsida gränsar till Baldersplatsen och Elfrida Andrées gata. Utmed gatans motsatta sida ligger det gamla Fattighuset och Mariakyrkan. Dessa döljer den hårt trafikerade Ullevigatan. I nordost avgränsas kyrkogården av Alströmergatan. Området norr om kyrkogården domineras av vägar, spårvagnsspår och parkeringsplatser. I anslutning till dessa ligger Samskolan vars elever stundtals besöker kyrkogården.

Stampens kyrkogård som när den anlades år 1804 var Göteborgs första kyrkogård att placeras utanför staden på landsbygden, har nu istället kommit att ligga i stadens centrum.

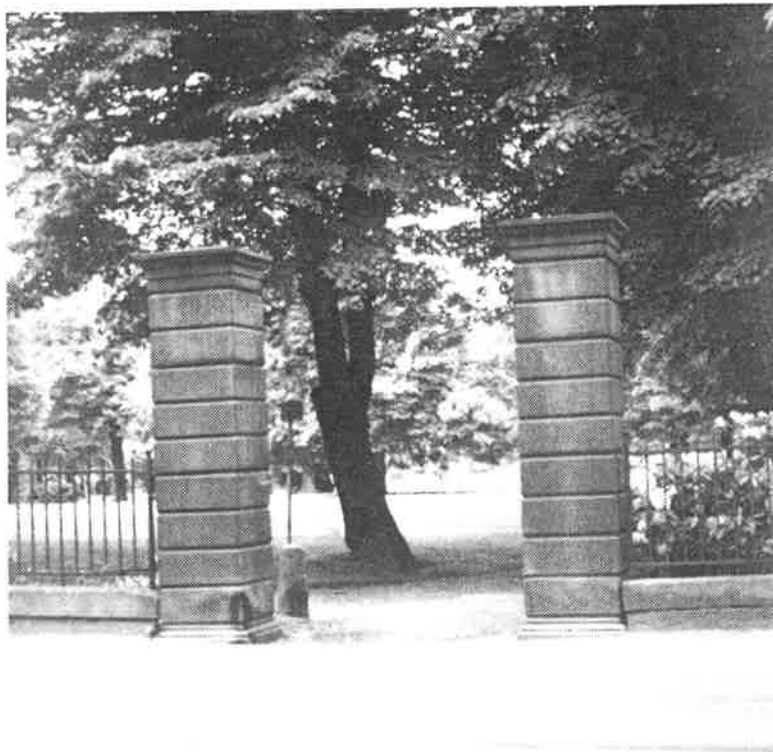
Omgärdning och entréer

Kyrkogårdens äldsta sträckning utmed Stampgatan, dvs ungefär 2/3 av den nordvästra långsidan, omgärdas av en två meter hög tegelmur. Teglet är gult och av en tunn dimension. Den synliga delen av teglet är förhållandevis låg och ger därför ett tunt och långsmalt intryck. Murens insida är putsad med grå cementputs. Som avtäckning på murens krön ligger kalkstensplattor som sluttar svagt ut mot gatan. Vid gränsen för den äldsta kyrkogården slutar muren för att ersättas av ett järnstaket som löper ut med den del som bland annat innefattar den gamla fattighuskyrkogården. Staketet är enkelt utformat av två horisontella band samt vertikala stolpar. Det är svartmålat samt vilar på en sockel av granit. Där kyrkogården avslutas mot Baldersplatsen slutar också staketet.

Utmed Stampgatan återfinns den karaktäristiska huvudportalen samt ytterligare tre liknande portaler. Av dessa är endast den sydligastes grindar öppna. Den ursprungliga upplevelsen av att närma sig kyrkogården genom huvudportalen med bisättningskapellet i fonden har därmed gott förlorad. Orsaken till att grindarna hålls låsta är den täta trafiken på Stampgatan samt att trottoar saknas utmed kyrkogårdsmuren. Portalerna, undantaget den södra, är uppförda enligt Carlbergs ritningar från 1797. Huvudportalen är utformad med överstycke till skillnad från de övriga tre. Porten liknar en klassisk tempelgavel. Överstycket eller tympanonfältet bär en inskriptionsplatta, utförd i marmor, med texten "TÄNK PÅ DÖDEN". Inskriptionsplattan utgör ett välkänt inslag i stadsbilden och har på så sätt kommit att bli symbol för Stampens kyrkogård. Alla portaler är uppförda av rusticerande sandstensblock i klassisk stil samt är försedda med

Stampgatan med Stampens kyrkogård till höger 1996.

Den sydligaste portalen mot Stampgatan uppförd i samband med kyrkogården sammanslagning med Fattighuskyrkogården. 1996

dubbelgrindar av smidesjärn som är infästa i stenen. De två portarna närmast mitt-portalen kröns av oljelampor av järn. Oljelampan symboliserar det eviga livet.⁸⁹

Kyrkogårdens sydvästra kortsida omgärdas av en kallmur av kvaderhuggen sten i grå granit. Den svagt rundade ovansidan har en avtäckning av cement och runda hål med jämna mellanrum vittnar om att även denna mur troligtvis har krönts av ett staket tidigare. Ingången från Elfrida Andrées gata flankeras på var sida av en två meter hög grindstolpe, huggna ur ett block som avslutas uppåt av en liggande granitplatta. De är av enkel utformning, helt utan dekoration.

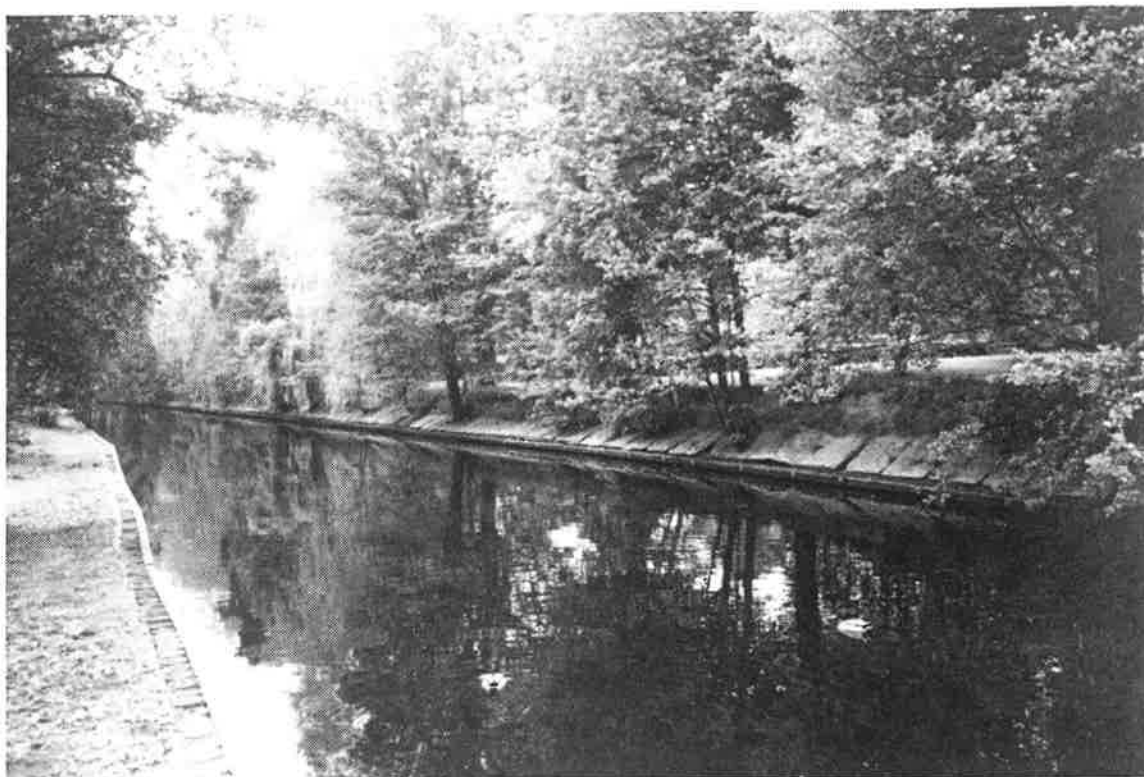
I sydost avgränsas kyrkogården naturligt av Mölndalsån och saknar därför omgärdning. Utmed kyrkogårdens nordöstra kortsida löper ett nyuppsatt staket i samma utformning som det utmed Stampgatan. Det uppfördes i samband med att man rev den gamla muren sommaren 1995. Staketet vilar på en gråputsad sockel som avtäcks av kalkstensplattor. Sockeln höjer sig stegvis från Mölndalsån upp mot Stampgatan. Längst upp mot i hörnet mot Stampgatan fortsätter den gamla muren en bit ner på den nordöstra sidan. Där finns en ingång som helt enkel består av en öppning i muren. Spår av rostat järn, i den av cement gjutna tröskeln, vittnar om att där troligen har funnits en grind tidigare.

Fältens utseende och karaktär

Planlösningen på Stampens kyrkogård bygger på Carlbergs ursprungliga plan från 1804 och kyrkogården som helhet med den bevarade muren, portalerna och alléerna ger därför ett ålderdomligt intryck. Fälten 1-8 tillhör den första anläggningen och innehåller följaktligen flest äldre gravstenar. Fälten 9-16 anlades vid utvidgningen på 1820-talet ner mot ån och i framförallt fält 16 återfinns gravanordningar från 1800-talets mitt. De senaste fälten är de som bildats av den gamla fattighuskyrkogården och marken mellan den och den ursprungliga kyrkogården. Dessa fält saknar i stort sett gravstenar. Kyrkogården hade 1980 342 kistgravar, varav ca 60% hade stenram samt 608 urngravar.

Huvudingången från Stampgatan leder fram till kapellet genom de äldsta gravfälten som grupperar sig fyra och fyra på var sida om gången. De fyra direkt i anslutning till mittgången är rektangulära medan de längst ut är i det närmaste kvadratiska. I dessa fält varierar utseendet kraftigt. Gräsyten är dock öppen och vegetationen sparsam i de flesta fälten. I fält 1 och 2 dominerar tidiga 1800-tals gravar, både hällar och stående stenar. Fält 3 och 4 har förtätats med yngre gravar. I fält 3 är antalet 1800-tals stenar stort, men fältet domineras av tidstypiska gravanordningar från 1980-talet. Gravanordningar från 1994-95 håller på att fylla ut fält 4 där endast 8 gravanordningar härstammar från 1800-talet. Fält 5-7 domineras av moderna gravanordningar från sent 1900-tal med inslag av 1800-tals material. I fält 6 återfinns dock ett större antal 1800-tals gravar. Växtligheten i fält 6 och 7 är riklig och består av mindre prydnadsträd och både bladfällande och vintergröna buskar. Planteringarna härstammar från 1970-80-talet. Fält 8 är sparsamt utnyttjat med endast ett fåtal 1800-tals gravar. Utmed muren i nordväst sträcker sig ett

⁸⁹ Jonasson, 1978 s 54

Kyrkogårdens avslutning mot Mölnålsån sedd från den motsatta åbrinken 1996.

Fält 20 med den enda bevarade gravanordningen sedd från kyrkogårdens västra hörn 1996.

smalt gräsfält med nio gravanordningar. De flesta är tidiga kalkstenshällar, men en monumental gjutjärnsobelisk återfinns också.

Om man fortsätter förbi kapellet ner mot Mölndalsån leder mittgången vidare mellan de åtta fält som anlades vid den först utvidgningen av kyrkogården. Planformen är den samma som vid de tidigare fälten och även här varierar fältens karaktär mycket. I fält 9 återfinns endast ett mindre antal 1800-talsvårdar och fältet är i övrigt inte utnyttjat. Växtligheten är förhållandevis gles, men några vintergröna buskar och något träd växer inom fältet. Fält 10 är förtätat med 1970- och 80-tals gravar med bara åtta bevarade 1800-tals gravar. Inom fältet är växtligheten tät av buskar och prydnadsträd och mot kapellets baksida har planterats granar. Planteringarna härrör från 1970-80-talen. Ett för kyrkogården unikt häcksystem skapar fält 11 speciella karaktär. Gravanordningarna är alla från 1960-80-talet och enhetligt utformade. De är enkelt rektangulära, stående och ca 80 cm höga. Mellan raderna av stenar växer en häck i samma höjd som stenarna. Rygghäckar är ingen ovanlig förekomst från den tiden, men bryter helt med kyrkogårdens övriga uttryck. Inom fältet finns också ett fåtal gravar från 1800-talet. Fält 12 är fyllt av gravanordningar från 1990-talet, med endast tre äldre gravar. Vegetationen är sparsam. Fält 13 saknar helt gravar eller planteringar. Minneslunden är placerad i fält 14 och ger därför fältet en annorlunda utformning. Fyra äldre gravanordningar finns bevarade. Mest utmärkande för fältet är de två häckar som omringar fältet. Den innersta avskiljer själva minneslunden och den yttre fältet som sådant. Utanför den inre häcken har en fontän placerats bl a för blommor. Fält 15 domineras av gravar från 1980- och 90-tal. Även här har fältet planterats rikligt med buskar och prydnadsträd. Fyra äldre gravar finns bevarade. I fält 16 är antalet 1800-tals gravar mycket stort. Endast ett fåtal 1900-tals gravar finns inom fältet.

Kyrkogårdens yngsta fält 17-22 ligger i sydväst. De är glest utnyttjade, endast fält 22 har mer än en gravvård. Fält 20 och 21 har en gravvård var. Karaktären är öppen och yngre planteringar är få. Utmed fält 17-20 växer en häck bestående av rododendron och hagtorn. De få gravvårdar som finns kvar är alla från senare 1800-tal.

De fält som fortfarande innehåller ett större antal äldre gravvårdar ger en bild av Stampens kyrkogård på 1800-talet. Det är också tydligt att de gravanordningar som står på de äldsta fälten genomgående har högre ålder än de yngre ner mot Mölndalsån. Alla kyrkogårdens fält reser sig en halv till en meter ovanför grusgångarnas markyta. Det är det tydligaste spåret av de vattenproblem som kyrkogården har lidit av. Fältens öppenhet och dess glesa utnyttjande lockar många besökare till kyrkogården fina dagar. Då finner man både solbadare och lunchare på gräsmattor och bänkar. Stampens kyrkogård fungerar idag lika mycket som en park åt närområdet som en begravningsplats.

Övriga monument på kyrkogården

På fältet utmed Mölndalsån står en minnessten med texten: "Denna sten ur den forna stadskyrkan i Nylöse utmärker gravstället för de döda som påträffades vid omdaningen

av nämnda kyrkoplats 1965. Den eviga friden giv dem o Herre!” Kyrkan låg inom nuvarande Gamlestadstorgets område.⁹⁰

Kapellet

Kapellet ligger centralt placerat mellan de äldsta fälten och de som utvidgades ner mot Mölndalsån mitt i fonden för huvudingången. Kapellet vänder sig mot Stampgatan. Det är en envånings byggnad uppförd i morisk stil.

Byggnaden är uppförd av tegel med putsad fasad i guldockra. Sockeln som byggnaden vilar på är av kalksten med ett granitblock framför huvudingången. Sockeln är något högre i sydöst på grund av att marknivån sluttar något ner mot Mölndalsån. Runt hela byggnaden löper en kraftig takgesims, putsad som fasaden i övrigt. Hängrännor och stuprör är liksom taket av koppar.

Kapellets fasad delas av mittpartiet som skjuter fram något från resterande husvägg. Mittpartiet kröns av en sandstensfris⁹¹ placerad under takfoten. Den har utformats som en frans avslutad av kulformade tofsar. Mittpartiet skjuter upp över taket i form av en spetsbåge flankerad av en halv, rakt avslutad, mindre spetsbåge på var sida, utförd i kalksten. Portens sandstensomfattning är spetsbågigt utformad och vilar på två kolonner. Kapitalen som har en voluts form bär upp frontonen som avslutas av en fris. I frontonen sitter ett fönster som ger porten överljus. Fönsterbågarna är grönmålade och inramar blyinfattade rutor. Själva porten och dörrkarmar är inklädda med koppar. På var sida om mittpartiet sitter ett spetsbågigt fönster centralt placerade på sidopartierna. Under fönstren sitter kraftiga kalkstenskonsoler som bär upp fönsterbrädorna av koppar. Sammanfogad med konsolerna sitter två röda kalkstensplattor med förgyllda bibelcitater. På den nordligare plattan står: *"Detta förgängliga måste ikläda sig oförgänglighet och detta dödliga måste ikläda sig odödlighet. 1 Cortnith: 15. Cap 53. V:"* och på den södra: *"Saliga öro de döde, som i herrom dö. JOH: Upp: B: 14. Cap: 13. V:"*.

På kapellets nordöstra och sydvästra sida sitter två spetsbågiga fönster av samma utseende som på framsidan. De saknar dock den kraftiga konsolen. En mindre variant av konsol under fönsterbrädan är putsad som fasaden. Byggnadens baksida har en högre sockel på grund av lägre marknivå. Centralt placerad sitter en smal dörr utan omfattning. Överljusfönstret är av samma typ som på framsidan. Enda skillnaden är att bågarna är av trä istället för bly som i övriga fönster. Dörren är även här inklädd med koppar och har ett stort, ospröjsat rektangulärt fönster. Under dörren leder två trappsteg i cement till marknivån.

Kapellets plan består av ett större rum mot framsidan som används till förrådsutrymme. Direkt till vänster återfinns omklädningsrum och toalett för kyrkogårdens personal. På baksidan ligger ett matrum.

⁹⁰ Berg s 2

⁹¹ Informant 2

Övriga byggnader

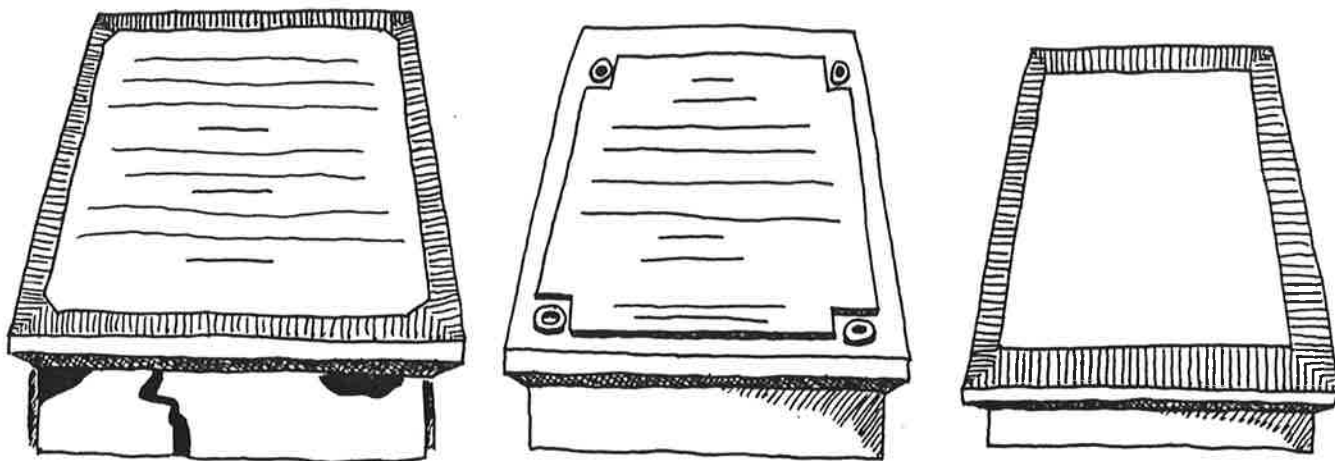
I kyrkogårdens södra hörn ligger en enplans, barackliknande byggnad. Den är uppförd med brunmålad locklistpanel. Dess framsida vänder sig mot en grusad parkeringsplats i nordost. Framsidan har två tvådelade, grönmålade garageportar. Pulpettaket sluttar svagt åt sydväst där plåthängrännor och stuprör finns. Byggnaden har inga fönster.

Vegetation

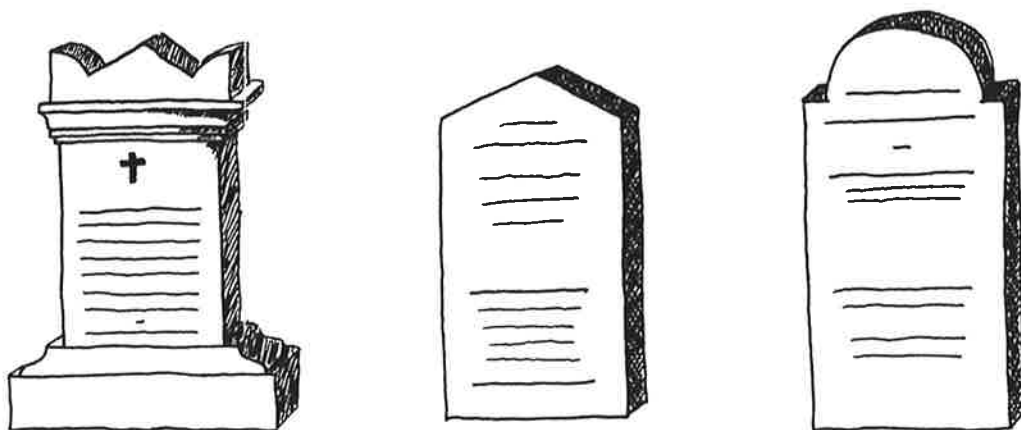
Stampens kyrkogårds planform är inspirerad av den strama, symmetriskt uppbyggda franska parken med alléer som löper utmed alla gångstråk. Alléerna består övervägande av lind, men även alm har förekommit upp till 50% enligt begravningsplatsens protokollbok. De tongivande lindalléerna längs gångstråken skapar en lummig prägel åt hela kyrkogården, men växtmaterialen skiftar på olika fält och ger kyrkogården skiftande karaktär. Flertalet fält har fått bevara sin öppenhet som tillsammans med avsaknaden av gravvårdar ger kyrkogården parkkänsla. De fält som på senare tid har kompletterats med prydnadsträd och buskar bryter kraftigt mot de öppna fälten.

Utmed muren och staketet mot Stampgatan samt muren mot Mariakyrkan växer kraftiga taxus- och rododendronhäckar. Kyrkogården avslutas ner mot ån av resterna av den park som anlades där på 1830-talet. Den består idag av heltäckande gräsmatta med bland annat björk, lind och ask. Gångarna finns inte kvar.

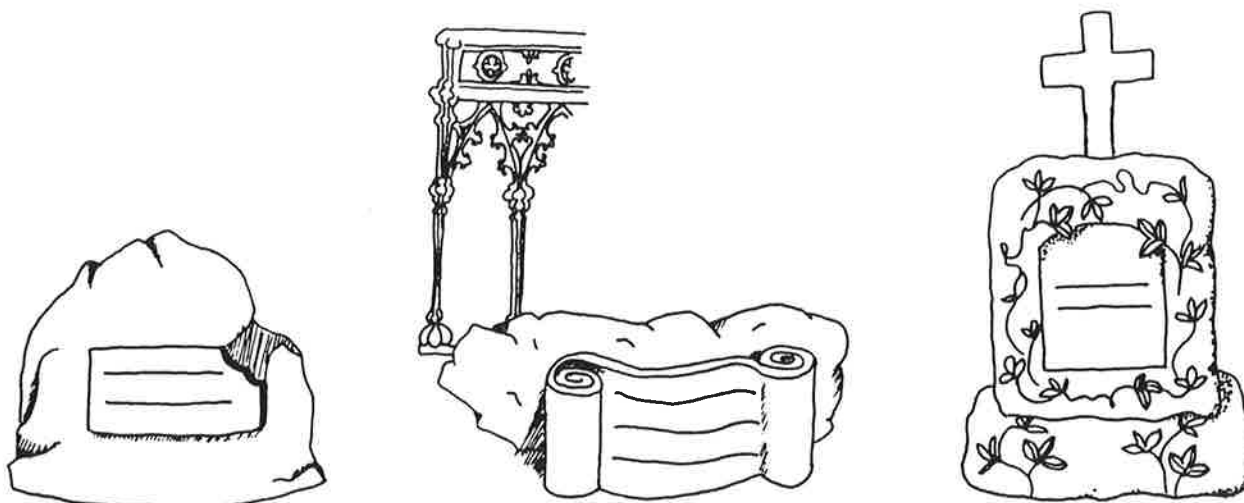
Flera av kyrkogårdens fält domineras av prydnadsträd och buskar både blommande och vintergröna taxus och tuja. Vid kapellet har planterats granarna vid något tillfälle.

Tre gravtumbor i kalksten från tidigt 1800-tal. Dessa ligger på den äldsta delen av Stampens kyrkogård.

Tunna stående kalkstenar från tidigt 1800-tal är också vanliga på den äldre delen av kyrkogården.

Naturstenar med infälld inskriptionsplatta av marmor förekommer vid mitten av 1800-talet parallellt med sandsten med infälld marmor platta och marmorkors.

Gravvårdstyper

Stampens kyrkogård visar på en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper från olika tidsepoker. De äldsta gravanordningarna på kyrkogården är från tidsperioden 1810-1840 och återfinns idag i fälten 1, 2, 3, 4 och 16. Kyrkogården har därefter fyllts ut gradvis.

På kyrkogården finns många äldre kistmonument, sk tumbor i kalksten. De tidigaste från 1810-talet återfinns utmed muren. Formen kan härledas tillbaka till medeltiden då liknande gravanordningar i olika utformning började förekomma och typen har levt kvar ända in på 1800-talet⁹². De yngre kistmonumenten av detta slag är vanligen mer sparsamt dekorerade än de äldre. Då oftast endast med en lågerhuggen fris runt den något förhöjda inskriptionsytan. Många av de äldre vårdarna är kraftigt vittrade och flera är spruckna.

Under tidigt 1800-tal fram till mitten av 1800-talet tillverkade stenhuggarna i Sverige hantverksmässigt det relativt lilla antalet gravvårdar som behövdes, då det stora antalet vårdar vanligtvis var av trä.⁹³ Stenvårdarna från denna tidsperiod bär i sin utformning till stor del på ett arv från trävårdarna. Utseendet härrör sig troligen från den sk ”dödsbrädan”, på vilken den döde lades för att bäras till kyrkogården.⁹⁴ Under senare tid börjar man ställa upp dödsbrädorna på kyrkogården, oftast på den dödes grav och även rista eller måla den dödes initialer på brädan för att därefter inkludera även hela namnet, dödsår och ibland bibelspråk och annan dekoration. Exempel på denna gravvårdstyp, utgörs på Stampens kyrkogård av stående, sparsamt dekorerade och ofta tunna gravvårdar av röd eller grå kalksten. Dessa är förhållandevis många.

Från 1850-talet fram till 1890-talet växte stenindustrin fram i Sverige⁹⁵ och en stor variationsrikedom beträffande gravvårdstyper och material utvecklades. Stampens kyrkogård är inget undantag. Maskinell tillverkning av gravvårdar blev vanligt förekommande och kataloger över gravvårdstyper började ges ut under denna period. Då utvecklades även gjuteriverksamheten och gjutjärn intog plats som det mest använda dekorationsmaterialet på kyrkogårdarna i form av staket, inskriptionsplattor och rena gjutjärnsvårdar i form av t ex kors.

Parallellt med de mer påkostade gravvårdarna har det sannolikt funnits enklare vårdar av trä. Inga av dessa har bevarats. På grund av den korta beständighet som trä har, finns ytterst få trävårdar kvar i Sverige som helhet. Ritningar och fotografier visar dock hur dödsbrädornas utsmyckning och form under tidigt 1800-tal påminner om de samtidigt förekommande stenvårdarna.

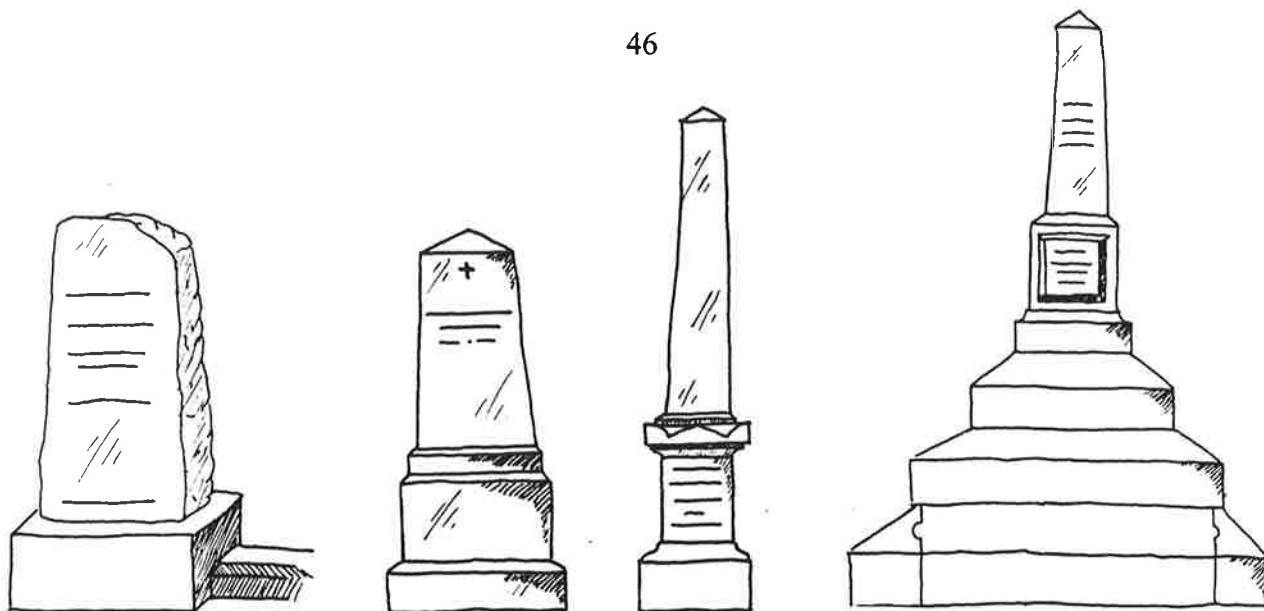
Gravvårdar av sten från ca 1840-1880 på Stampens kyrkogård varierar i utformningen och här finns väldigt många olika gravvårdstyper representerade. Marmorkors på

⁹² Wadsjö/Ambrosiani s 62

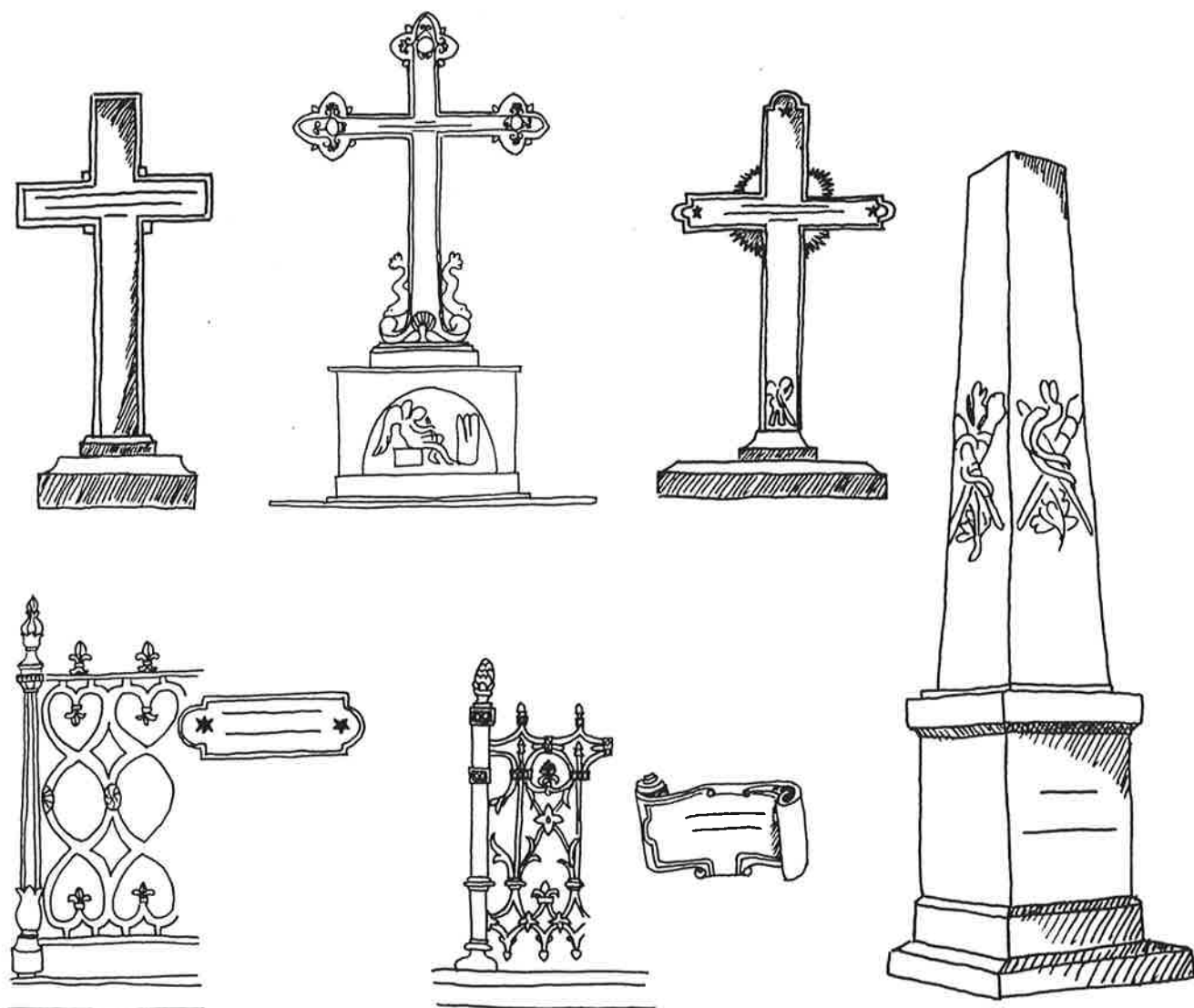
⁹³ Stämberg s. 15

⁹⁴ Wadsjö/Ambrosiani s. 30

⁹⁵ Stämberg s. 15

Under 1800-talets andra hälft börjar gravvårdarna att skjuta i höjden. Här illustreras det av en blankpolerad sten med grovhuggna sidor samt obelisker i varierande storlek.

Gjutjärnets intåg på kyrkogårdarna tog sig uttryck i både hela gravanordningar och staket med sk gravplåt. Längst till höger Per Dubbs monumentala gravvård i järn.

postament av granit eller sandsten är en gravvårdstyp samt obearbetade stenar med infälld marmorplatta förekommer rikligt.

Vanliga gravvårdar från denna tid är också låga och höga stående vårdar i granit med grovhuggna sidor och slät, blankpolerad framsida. Obeliskformade gravvårdar på massiva socklar förekommer också. Formen var förknippad med status, vilket innebar att ju högre gravstenen utformades, desto "finare" var gravplatsen.⁹⁶ Stenarna omgärdas vanligtvis av en stenram, såväl med som utan järnstaket.

På Stampens kyrkogård förekommer endast ett fåtal typer av stående klassicerande gravvårdar i granit. De har en blankpolerad yta och det förekommer olika typer av överstycken och inskriptionstyper. Vanliga symboler är stjärnor, ankare och kors.

Buxbomshäckar runt gravplatserna var länge en vanlig företeelse på kyrkogården. Dessa är idag relativt få, även om det på förekommer ett fåtal.

Under 1800-talet andra hälft blir gjutjärn ett mycket populärt material och på Stampens kyrkogård finns fortfarande goda exempel på hur dessa gravvårdar såg ut. En vanlig typ i detta sammanhang är gravvårdar i form av ett järnstaket på sten- eller järnram. En inskriptionsplatta (även kallad gravplåt⁹⁷) hängde ofta på en kortsida. Gjutjärnsvårdarna på Stampens kyrkogård är i allmänhet målade svarta, i vissa fall med förgylld inskription och/eller försilvrade detaljer. Inskriptionsplattan föreställer ofta en pergamentsrulle, men det finns även exempel på en enklare typ med rektangulär form. Gjutjärnsstaket på sten- eller järnram förekommer också i kombination med en stående hög sten av granit. Dessa staket varierar i höjd och utformning och det finns flera med samma typ av formgivning. Gjutjärnsvårdar som skiljer sig från de ovan beskrivna är järnkors och ett fåtal ovanliga järnvårdar av annan typ. De finns både järnkors med enklare dekoration och sådana med en mycket välgjord dekorativ yta. Samtidigt med järnstaketen har även trästaket förekommit.⁹⁸ På kyrkogården finns i fält 6 en hel gravkista i gjutjärn.

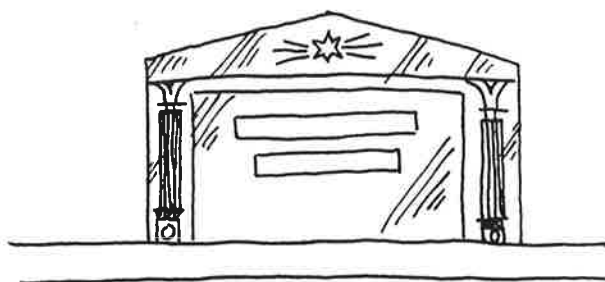
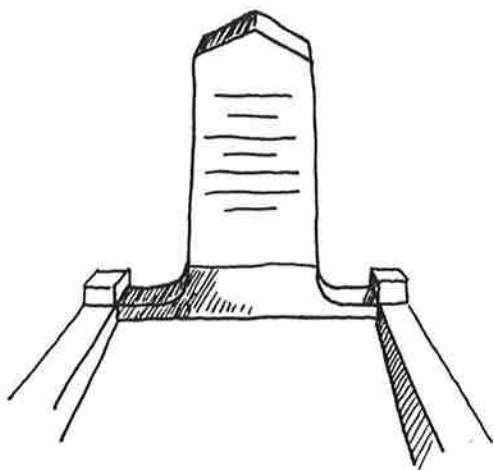
Eftersom Stampens kyrkogård i viss mån kom att bli en exklusiv plats att begravas på, finns här ett antal exempel på mycket personligt utformade gravanordningar från 1800-talets andra hälft. Dessa utgörs t ex av Per Dubbs och Axel von Rosens monumentala gjutjärnsobelisker.

Det tidiga 1900-talets gravvårdar är få på Stampens kyrkogård. Jugendstilen påträffas i en mycket kraftfulla gravvård i fält 2. De höga, svarta och polerade obeliskerna med avfasad avslutning från det sena 1800-talet fortsätter att vara en vanlig gravvårdstyp i början av det nya seklet. Sida vid sida står även de mycket höga gravstenarna med grovhuggna sidor och de lägre kraftiga vårdar, vanligtvis i ljus granit, med sten och ram bearbetade till en form. Vissa av vårdarna har även lock, oftast bearbetade i en formmässig anslutning till vårdens och ramen.

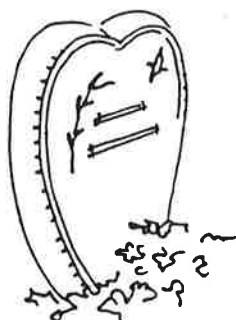
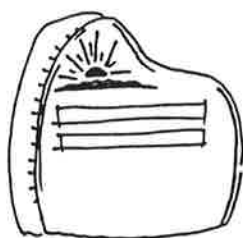
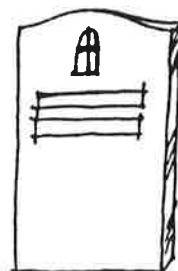
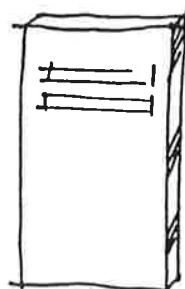
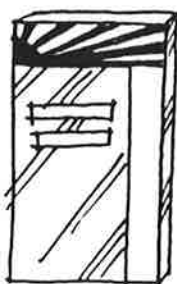
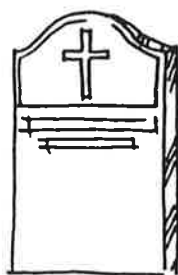
⁹⁶ Wadsjö s. 67

⁹⁷ Mannerstråle s. 25

⁹⁸ Lindgren

Gravvårdar från 1900-talets första hälft saknas nästa helt på kyrkogården. Här är dock ett exempel från tidigt 1900-tal samt ett från 1940.

Gravvårdar till urngravar finns rikligt representerade från 1970-talet till 1990-tal. Här några exempel på hur de kan se ut. (Skisser av gravvårdar från 1970-90 utförda av von Mentzer)

I Sverige började utvecklingen inom gravkonsten att få en förändrad inriktning i början av 1920-talet.⁹⁹ År 1919 kom boken "Kyrkogårdskonst" av kulturhistorikerna Wadsjö och Ambrosiani, med en kritisk syn på gravkonstens utveckling från sent 1800-tal fram till tjugotalet. Samfundet för Hembygdsvård ordnade år 1928 en utställning med gravvårdar, ritade av den tidens mest framstående arkitekter. I samband med utställningen gavs boken "Gravkonst" ut, med förslag och anvisningar om kyrkogårdar och vårdars utformning. Även på Stockholmsutställningen 1930 fanns en separat avdelning med gravstenar i funktionalistisk stil. Debatten var livlig. Gravstensformerna utvecklade en renhet, både i materialbearbetning och utformning.

Stampens kyrkogård har mycket få exempel på stående gravstenarna med renare former, enklare typsnitt och lägre höjdmått eftersom gravsättning efter 1870 endast förekom i redan friköpta gravar. Stenarna från perioden 1920-1930 förekommer knappt. På andra kyrkogårdar kan dock två olika typer urskiljas. Den ena är lägre och bredare än de jugendinspirerade sekelskiftesstenarna. De har ofta en slät eller grovhuggen stående sten i enhet med stenramen. Vanliga dekorationer är stenkulor, urnor för blommor, formgivna, ofta avfasade stenramar mm. Den andra typen representeras av ett striktare formspråk med starkt klassicerande prägel. Formspråket är enkelt och ytorna släta. De stående gravvårdarna är ofta kvadratiske eller rektangulära. Viss stenhuggarkonst förekommer i form av bladrankor, facklor, urnor och andra klassicerande symboler.

Efter andra världskriget utvecklades en ny gravvårdstyp.¹⁰⁰ Den karakteriseras av låga breda gravvårdar, vanligtvis i granit och med enkla relativt smäckra stenramar av samma material. Genom restriktioner beträffande nyproducerade gravvårdars höjdmått från kyrkogårdsförvaltningens sida, kom gravvårdskatalogerna från denna tidsperiod att fyllas av varianter på den låga breda gravvårdstypen. Detta resulterade i sin tur i att större delen av de gravstenar som uppfördes under efterkrigstiden fick ett likriktad utformning. Antalet urngravar ökade och gravstenarna minskade i storlek. En annan orsak till gravstenarnas homogena utseende är att stenindustrin fick det svårt efter kriget och utrymmet för konstnärlig utveckling begränsades därför kraftigt. Det ökade begravningskicket med urngravar under 1940-talet satte dock sina spår på Stampens kyrkogård långt senare.

Gravvårdar från perioden 1955-60 liknar gravvårdarna från den föregående tidsperioden på många sätt, men 1960/70-talsstenarna har en mer förenklad form och typografi. Formspråket är stelare, formerna rakare och ytorna slätare. Under 1970-talet anlades även urnfält. Gravvårdarna är i de allra flesta fall utförda av granit i alla färger, polerade eller ej och eventuellt med något mindre mönster som utsmyckning. Dessa återfinns i fält 7 och 10-11.

De gravvårdar som representerar 1980- till 1990-tal visar en tendens till personligare utformning av gravvården än tidigare efterkrigsdecennier. Ett rikare och personligare formspråk blir allt vanligare. De tidigare strikta reglemente under 1950- till 70-talet för utformningen av gravstenar, har mjukats upp och ger därmed utrymme för mer personlig utformning av vårdarna.

⁹⁹ Stämberg s. 15

¹⁰⁰ Ibid s. 17

Sammanfattande karakteristik

Stampens kyrkogård är idag en mycket varierande miljö med gravvårdar från tiden kring kyrkogårdens anläggning 1805 fram till idag, med undantag för perioden strax före sekelskiftet 1900 till 1960. Kyrkogårdens strikt symmetriska planform har bevarats trots etappvisa utvidgningar. Den ursprungliga karaktären med grusgångar kantade av lindalléer är också bevarad och förstärker Stampens speciella uttryck.

Det faktum att kyrkogården stått oanvänd under en lång period har naturligtvis präglat dess utseende. Avsaknaden av gravvårdar från den perioden ger en känsla av bruten historisk kontinuitet.

Den omfattande gravvårdsrensning som genomfördes på 1960-talet har givit upphov till den öppna karaktär som Stampens kyrkogård har idag. Gravfältens utseende varierar mycket från fält till fält. Ett fåtal fält domineras av 1800-tals vårdar. Det gäller fält 1, 2, 3 mot Stampgatan samt fält 16 mot Mölndalsån. Här har gravbeståndet en homogen 1800-talsprägel. I de flesta fälten ligger nya och gamla gravvårdar blandat och beståndet av yngre vårdar är vanligen störst. Fält 13, 17-19 saknar helt gravvårdar.

Kulturhistorisk bedömning och bevarandeförslag

Stampens kyrkogård är en historisk miljö som ger en mycket god bild av begravningskulturens historia från 1810-talet fram till sekelskiftet samt de senaste decenniernas. Kyrkogårdens gravanordningar berättar inte bara om formvariationer och stilideal utan även om personer och yrkeskategorier som förekommit i stadsdelen.

Det är en viktig uppgift att precisera de kulturhistoriska värden som Stampens kyrkogård rymmer. Definieras och uppmärksammas dessa värden kan delar av historien bevaras och bli en del av framtiden.

Museet har i samråd med länsstyrelsens kulturmiljöenhet och juridiska enhet diskuterat hur ett säkerställande av Stampens kyrkogård kulturhistoriska värde bör ske. Det är lämpligt att särskilda föreskrifter upprättas där de kulturhistoriska bedömningarna kan utgöra underlag. Föreskrifterna skall utformas så att begravningslagens 7 kap, 25 och 26 §§ blir tillämpliga.

I det följande avsnittet ges en sammanfattning av de lagar som reglerar värden av våra begravningsplatser och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden.

Kulturminneslagen

Kulturminneslagen (SFS 1988:950) ger landets kyrkliga miljöer och begravningsplatser ett lagligt skydd. I 4 kap, 11 § sägs:

”I värden av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.”

Bestämmelserna för kyrkliga inventarier gäller även på begravningsplatserna eller i byggnad på begravningsplats: 4 kap 6 §

”Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller till begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.”

Bestämmelserna medför skyldighet att begära tillstånd hos länsstyrelsen för att avyttra, avföra från förteckningen, reparera, ändra eller flytta sådana föremål. Vad som räknas som kyrkliga inventarier står preciserat i kulturminnesförordningen 19 § som avslutas: *”...samt vissa äldre gravvårdar.”*¹⁰¹ De gravvårdar som innefattas i denna grupp kan vara gravhällar i kyrkans golv och hållar av kulturhistoriskt värde, oavsett om de tidigare varit placerade i kyrkan eller utanför, men som nu har en museal uppställning i kyrkan eller utanför. Av de gravanordningar som står på kyrkogården är det dock en begränsad del som omfattas av bestämmelserna. Det rör sig i första hand om gravanordningar från medeltiden till 1800-talets mitt, innan den industriella gravstensproduktionen startade. Dessa vårdar ska om möjligt bevaras på sin ursprungliga plats.

¹⁰¹ SFS 1988:1188

Kulturminneslagens 4 kap, 13 §:

“För begravningsplatser som är anlagda före år 1940 krävs tillstånd av länsstyrelsen

- för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
- för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning. “

Väsentlig ändring av fast anordning, omfattar bl a:

- ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom kyrkogården, större ändring av gravfält och vägsystem,
- samt åtgärder som i sig själva inte är väsentliga, men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas, såsom borttagande av gravramar, staket o dyl kring gravplatser, ändrad trädvegetation, ändrad markbehandling inom gravvården.¹⁰²

Begravningslagen

De lagparagrafer som särskilt behandlar kyrkogården och dess delar med anknytning till kulturhistoriska värden är 7 kap, 25-27 §§, samt 37 §. I 25 § sägs:

“Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen. “

I 26 § står vidare:

“Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Det samma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur. “

32-37 §§ behandlar vad som gäller efter gravrättens upphörande. 37 § behandlar särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar:

“Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller någon annan lämplig eller därtill avsedd plats“.

Naturvårdslagen

Genom en ändring i Naturvårdsförordningen (SFS 1993:1086) gäller sk biotopskydd för bl a alléer. I förslag till allmänna råd 1994-07-06 står följande om alléer och skyddet av dessa:

¹⁰² Hoberg, föredrag 1990

"Lövtred planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del utgöras av vuxna träd."

"...alléer utgör viktiga restbiotoper och är viktiga spridningskorridorer och refugier. De är viktiga för bevarandet av den biologiska mångfalden... De enskilda träden utgör inte sällan livsmiljö för rödlistade arter framförallt bland lavar och svampar. De kan även vara häckningsmöjligheter och viloplatser för hålbyggnade fåglar och fladdermöss. För födosökande fåglar är träden betydelsefulla genom sin insekts- och frörikedom."

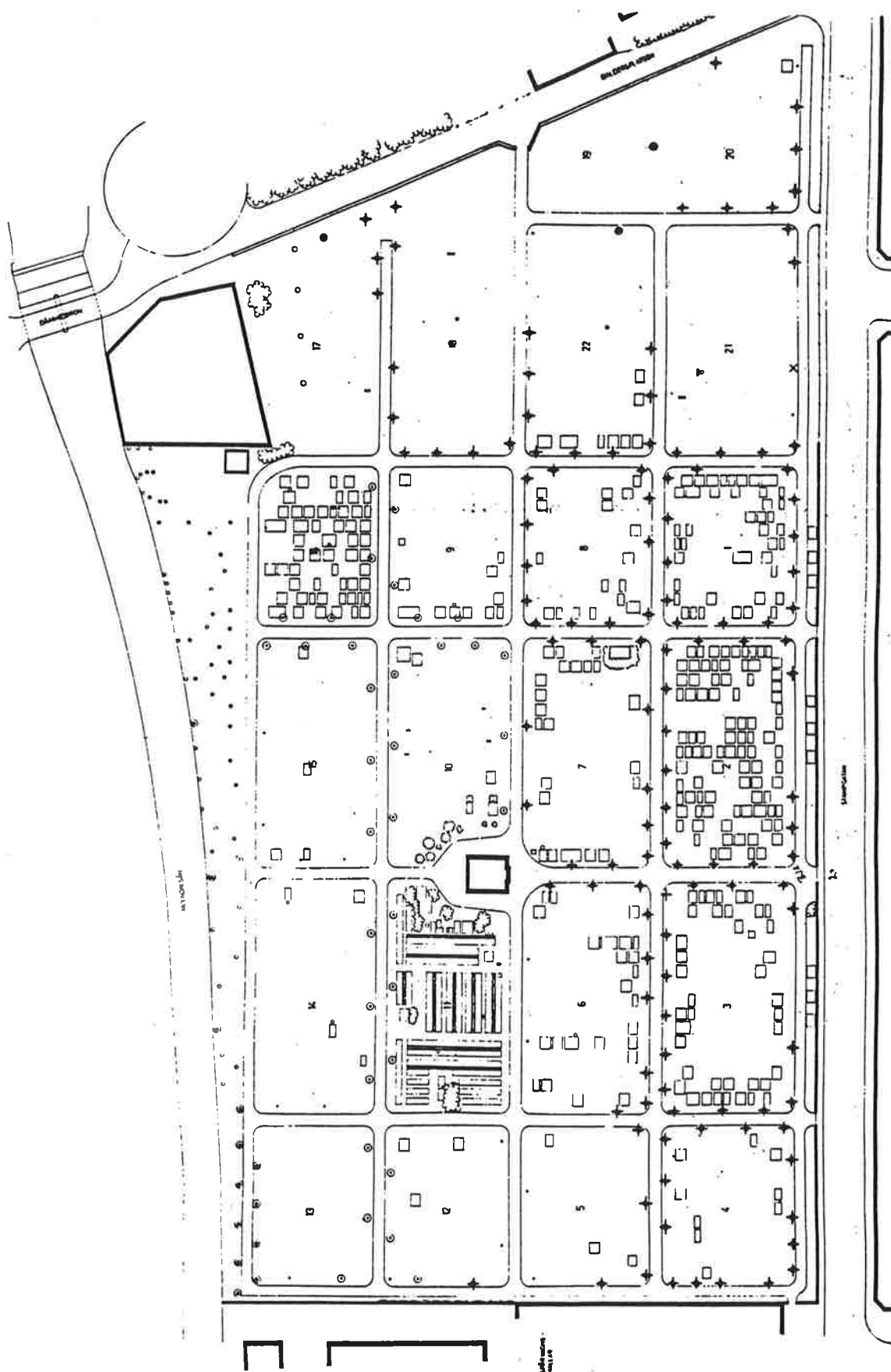
I förarbeten till lagen preciseras hur det är tänkt att skyddet skall fungera:

"Biotopskyddsbestämmelserna innebär förbud att avverka alléer. Skyddet bör däremot inte innebära att avverka enskilda träd i syfte att ersätta dessa mot nya. Utbyte av träd görs på ett sådant sätt att alléns karaktär inte skadas eller så att biotopen inte längre omfattas av skyddet t ex genom att merparten av träden avverkas så att allén inte till huvudsaklig del består av vuxna träd. Till skadliga företag kan räknas grävning, schaktning eller markbearbetning i allén."

Bevarandeförslag

Vid formulerandet av ett bevarandeprogram för Stampens kyrkogård är det betydelsefullt att bevara den enhetlig miljö som skapas av fältens form, gångsystem och vegetation och som ger kyrkogården dess karaktär. Gravanordningarna på Stampens kyrkogård ger ingen traditionell bild av en kyrkogård som utvecklats under snart 200 år på grund av de få gravsättningar som gjordes mellan slutet av 1800-talet och 1960-talet. De ger uttryck för formvariationer och stilideal och berättar om personer och yrkeskategorier som förekommit i stadsdelen under de perioder den har använts. Bevarandeprogrammet är utformat så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, vegetation och omgärdning samt varje fält var för sig eftersom de uppvisade så stora olikheter.

Beträffande de enskilda gravvårdarna har ett urval av dessa gjorts efter bestämda kriterier. Samtliga gravvårdar uppförda före 1960 har bedömts särskilt viktiga att bevara. Detta urval beror främst på att gravanordningarna i ovan nämnda kategori är förhållandevis få, i relation till andra gravvårdstyper samt att tillgången på markytan för gravsättning där gravanordningar redan har plockats bort är stor. Gravvårdar med ålderdomligt utseende, speciellt konstnärlig utformning, personhistoriskt intresse, gjutjärnsdetaljer samt buxbom eller sedumtäckt yta får normalt ett starkt skydd, men de flesta av dessa kategorier faller under kategorin äldre än 1960 och skyddas därför automatiskt. Att bevarandeprogrammet sträcker sin så långt fram i modern tid motiveras av att antalet gravanordningar från 1800-talets slut till 1960 är så få att de har ett stort representativt värde just på Stampens kyrkogård.

Situationsplan över Stampens kyrkogård upprättad 1972. (Berggren och Skalle Arkitektkontor AB 1972)

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt och gäller kyrkogården som helhet:

- Kyrkogårdens planform skall bevaras. Kyrkogården har i ett tidigt skede utvidgats, men fick behålla sin planform.
- Fältens enhetliga utformning är typiska för kyrkogården och skall bevaras. Fältens något upphöjda marknivå är mycket karaktäristisk för kyrkogården, och vittnar om problemen med den sankta markbeskaffenheten som präglat kyrkogården sen anläggningstiden och skall bevaras.
- Det gångsystem som finns idag skall bevaras. Det har behållit sin form från anläggningstiden och är mycket viktigt för uppfattningen av kyrkogården. Alla gångar har fått behålla sin grusyta och den bör ej heller fortsättningsvis förändras.
- Huvudportalen med inskription utgör ett omistligt inslag i stadsmiljön och skall bevaras. Även den tillhörande muren samt övriga ursprungliga äldre entréer skall bevaras.
- Kyrkogårdens övriga omgärdning, som staketen som sträcker sig runt delar av kyrkogårdsområdet skall bevaras.
- Öppenheten mot Mölndalsån skall bevaras.
- Kapellet skall bevaras och underhållas med traditionella metoder och material och bör ej genomgå några väsentliga förändringar.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Äldre träd skall bevaras och skadat växtmaterialet ska bytas ut mot liknande.

Riktlinjer för de enskilda fälten

Specifika regler har utformats för de enskilda fälten. Vissa generella regler gäller dock där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1960 skall bevaras och vårdas på plats.
- Buxbomshäckar och sedumtäckta gravplatsytor skall bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1960 bör ej återupplåtas.
- Alléträd skall bevaras. Vid eventuell nedtagning och nyplantering skall samma trädslag väljas.
- Sparsam plantering rekommenderas inom fälten för att behålla fältens karaktäristiska öppenhet.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.

För de enskilda fälten gäller följande:

Fält 1

Fältet tillhör ett av de få som fortfarande ger en bild av 1800-talets kyrkogård. Det är av stor vikt att bibehålla fältets karaktär. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintliga gravanordningar skall bevaras, men bör ej återupplåtas.

- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 2

Det fält som har tätast med gravanordningar från 1800-talet och därför ger den bästa bilden av hur kyrkogården såg ut på 1800-talet. Det är av största vikt att bibehålla fältets karaktär. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Samtliga gravanordningar inom fältet har stort kulturhistoriskt värde, då de tillsammans bildar den karaktär som är typisk för fältet.
- Befintliga gravanordningar skall bevaras och ej återupplåtas.
- Nytillskott skall undvikas

Fält 3

Inom fältet finns gravanordningar från kyrkogårdens äldsta tid samt ett fåtal från 1900-talets mitt. De gravanordningar inom fältet som är äldre än 1960 är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1960 skall bevaras.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 4

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1880 skall bevaras och ej återupplåtas.

Fält 5

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1880 skall bevaras och ej återupplåtas.

Fält 6

Inom fältet finns gravanordningar från kyrkogårdens äldsta tid till 1800-talets slut. De gravanordningar inom fältet som är äldre än 1900 är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1900 skall bevaras.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 7

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1880 skall bevaras och ej återupplåtas.

Fält 8

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och ej återupplåtas.

Fält 9

Fältet tillhör ett av de få som fortfarande ger en bild av 1800-talets kyrkogård. Det är av stor vikt att bibehålla fältets karaktär. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintliga gravanordningar skall bevaras, men bör ej återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske i kistgravsformat.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 10

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1920 skall bevaras och ej återupplåtas.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 11

Fältet har en enhetlig utformning typisk för 1960-talet och det är av vikt att bevara fältets karaktär. Inom fältet finns också ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1900 skall bevaras.
- Återlämnade övriga gravanordningar bör bevaras, samt kan återupplåtas.
- Vid nytillskott skall gravanordning utformas på ett för fältet karaktäristiskt sätt.
- Häckarna mellan gravplatsraderna skall bevaras. Skadade växter skall ersättas med likadana.

Fält 12

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1870 skall bevaras och ej återupplåtas.

Fält 14

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och ej återupplåtas.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 15

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1900 skall bevaras och ej återupplåtas.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 16

Fältet tillhör ett av de få som fortfarande ger en bild av 1800-talets kyrkogård. Det är av stor vikt att bibehålla fältets karaktär. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintliga gravanordningar skall bevaras, men bör ej återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar skall detta ske som kistgravar.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 20

Inom fältet finns endast en gravanordning. Den är viktiga att bevara då den visar att fältet har nyttjats. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintlig gravanordning skall bevaras.

Fält 21

Inom fältet finns endast en gravanordning. Den är viktiga att bevara då den visar att fältet har nyttjats. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Befintlig gravanordning skall bevaras.

Fält 22

Inom fältet finns ett fåtal gravanordningar från 1800-talet. De är viktiga att bevara då de visar att fältet har nyttjats under en längre tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande:

- Gravanordningar äldre än 1920 skall bevaras och ej återupplåtas.
- Gravanordningar äldre än 1850 har stort kulturhistoriskt värde.

Fält 13, 17-19

Dessa fält innehåller inga gravvårdar och det har därför ej utformats särskilda regler för dessa.

Riktlinjer för de enskilda gravvårdarna med stort kulturhistoriskt värde

Med stort kulturhistoriskt värde menas att gravvårderna har ett omistligt värde och på alla sätt måste bevaras för framtiden. Detta innebär följande:

- Samtliga gravvårdar inom ovan nämnda kategori skall vårdas, dvs järnstaket skall målas, skadade gravvårdar skall lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor skall skötas och konservator skall upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade äldre gravanordningar.
- Inga gravvårdar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar inom ovannämnda kategori får flyttas.

Som nämndes ovan ställs högre krav på de gravanordningar som är upptagna som kyrkliga inventarier. På Stampens kyrkogård var år 1922 följande stenar upptagna på inventarielistan:

- Axel von Rosens, Per Dubbs och Rossings gravvårdar
- Gravtumbor av kalksten från 1800-talets början, 26 stycken
- Gravstenar av kalksten från 1830-1870, 60 stycken

Det är dock lika angeläget att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

Vegetationen har en mycket stor betydelse för kyrkogården, speciellt då kyrkogården från början varit anlagd med de alléer som fortfarande omger fälten. Alléerna har bedömts särskilt viktiga för uppfattningen av fältens form. I fält 11 är häckarna omistliga då de delar av gravplatsraderna i enlighet med efterkrigstidens ideal.

Skötselråd

När det gäller vården av den enskilda gravvården finns det vissa huvudregler för hur man bör förfara. De skötselråd som sammanställts i det följande avsnittet kan ge en del vägledning, men gäller endast för sten som inte är allvarligt skadad. Den viktigaste grunden för alla åtgärder är att de inte får skada gravvården och att de skall förlänga gravvårdens livslängd. En äldre gravvård kan och skall inte se ut som om den var ny efter åtgärden. Riksantikvarieämbetet kan ge råd i dessa frågor och anordnar skötselkurskurser i vårdfrågor.

I vissa fall kan det vara lämpligt att anlita en konservator för rådgivning och upprättande av vårdplan. För Stampens kyrkogård har detta gjorts för att säkerställa ett bevarande av gravvårdarna från 1800-talets mitt, främst i kalksten, sandsten och marmor, som i vissa fall är svårt vittrade och bevuxna. För dessa kan det vara lämpligt att skonsamt rengöra och konsolidera stenen. Se vidare i "Stampens kyrkogård - En skadeinventering av stenmaterialet i gravanordningarna" utförd av konservator Ylva Berglund 1996.

Rengöring

Behöver gravvården rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt intressant. Om rengöringen däremot handlar om att kunna avläsa en inskription och skulptural relief är det kanske nödvändigt för att man skall kunna skapa sig en förståelse för objektet. Rengöring bör också självklart utföras om smutsen kan anses skadlig för objektet.

Vid rengöring gäller att ju mildare ingredienser och ju mindre mängd rengöringsvätska som används desto bättre. Rengöringsmetoden är beroende av vad som skapat smutsen. Jord och sand som ligger löst kan borstas och eventuellt dammsugas bort. Biologisk påväxt, som lavar måste mjukas upp med vatten. Man kan börja med att väta hällen och därefter lägga en inpackning med cellstoff (eller hushållspapper) och vanligt vatten. Inpackningen täcks in med plastfolie av typen Gladpack som förhindrar avdunstning. Detta får verka under ett dygn före stenytan rengörs noga med mjuka nylonborstar (aldrig metall). Skölj väl och lämna inga synliga rester av lavkroppar kvar eftersom de kan utgöra en grogrund för en ny snabb återkolonisation.

Om vatten inte mjukar upp den biologiska påväxten kan man försöka med en 5% Ammoniaklösning löst i vatten som man förfar med på samma sätt dvs låter verka i cellstoffinpackning täckt med plastfolie under några timmar. Skölj mycket noga efteråt. Vill man absolut använda ett rengöringsmedel skall det vara neutralt dvs med pH 7. Rengöring med vatten får aldrig utföras när det finns risk för frost.

När gravvården är rengjord får resultatet inte vara sådant att man sammanblandar den med en nyhuggen vård. Patina¹⁰³ är mycket viktigt på ett objekt som stått utomhus i flera hundra år. De färgförändringar som skapats genom åren bör visas respekt. Tids-

¹⁰³ Patina är de spår som tiden lämnar på ett objekt.

intervallet skall vara synligt. Rengöring som har gjorts kan inte göras ogjord eftersom rengöring inte är en reversibel behandling. Sluta därför medan tid är.

Korroderande förankringsjärn

En av de största och viktigaste arbetsuppgifterna som bör utföras på gravanordningarna på kyrkogården handlar om att byta eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. Stora skador har orsakats på stenmaterialet på grund av järnkramlornas expansion. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål kommer att betyda mycket för framförallt kisthällarnas fortsatta fortlevnad som kulturobjekt.

Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur förankringsjärnen är fästade och hur de är utformade. Det är intressant inte minst ur teknikhistorisk synvinkel. Kanske finns det en möjlighet att datera tumborna tidsmässigt eller att härleda dem till olika gravfirmor med avseende på deras konstruktion? Detta skrivet med den förvissningen att, det finns mycket kunskap att hämta för ett vaksamt öga när detta arbete utförs.

Justering av gravanordningar

Sättningar på kisthällar kan orsaka sprickbildningar och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprättning av själva hällkonstruktionen borde en diskussion tas om huruvida en fuktspärr skall placeras under de vittrade sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kommer att i sin förlängning visa sig klokt ur bevarandesynpunkt även om initialkostnaden kan vara dyr. Blyplattor kanske kan användas i vissa fall eller varför inte ett block av en tät bergart som får fungera som sockel?

Lagningar

Mindre delar som hörn och flisor som sprungit loss från gravvårdarna kan fästas direkt genom punktlimning med epoxy. Det är mycket viktigt att stenyterna är rena när man limmar samt att ingen frostrisk förekommer. När större stenfragment skall fästas, som vid sönderspruckna kistlock, måste delarna tappas samman med rostfria ståldubb för att ge tillräcklig hållfasthet. Lagningar bör utföras med lagningsbruk från AB Stenteknik i Stegesund, som erbjuder noga avpassade bruk för olika stenmaterial. Gör generell lagningen några millimeter större än originalytan, men se till att inte sprida bruket på ett större område än vad som krävs. När bruket torkat kan ytan slipas ned till önskad nivå. Undvik dock att slipa på själva stenmaterialet.

Konsolidering

Konsolidering med kiselsyraester skall ej utföras av icke fackutbildad konserveringspersonal.

Imålning

Gravvårdar som tidigare haft imålade inskriptioner kan förnyas försiktigt med en lackfärg som är upplösbar med BUMS färgborttagningsmedel. Förgyllning med bladguld är ett noggrant och tålmodskrävande arbete som bör lämnas till fackman. Enklare varianter som guldbronsfärg bör undvikas eftersom de kan ge upphov till kopparutfällningar.

Allmänna vårdåtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Att vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada och markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hållarna, är enkla och odramatiska åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från kistlocken och sopa rent dem från löv och nedfallande grenar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas se till att göra det hellre förr än senare.

Gjutjärn

Ett stort antal av gravvårdarna på Stampens kyrkogård är utförda i gjutjärn. Många av dem är idag i stort behov av renovering. Det är viktigt att rusta upp, måla och underhålla dessa, för att undvika att detta kulturarv går förlorat. Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste. Därefter grundas järnet med blymönja och slutstrykes med linoljefärg.

Källor och litteratur

Informanter

Informant 1	Birgit Möller, boende på Stampgatan sedan 1920-talet.
Intervjuad per telefon 2/2 1996.
Informant 2	Julio Amorin, Petro Conserver, konservator.
Samtal vid flera tillfällen under sommaren 1996

Otryckta källor

Antikvariskt topografiskt arkiv, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

- Kungliga Byggnadsstyrelsens handlingar rörande Stampens kyrkogård
- Riksantikvarieämbetets handlingar rörande Stampens kyrkogård

Göteborgs stadsarkiv:

- Byggnadsnämndens protokoll från åren
- Kopia av ritning över Stampens kyrkogård från år 1797

Göteborgs Stadsmuseums arkiv:

- Kartor över Göteborg
- Gamla fotografier
- Artiklar rörande Stampens kyrkogård

Kyrkonämndens centralarkiv, Göteborg:

- Kyrkogårdsstyrelsens protokoll
- Pärm med div handlingar rörande Stampens kyrkogård
- Plan över Stampens kyrkogård, 1831
- Uppmättnings ritning av kapellet, 1945
- Skiss på spaljéer för minneslunden, 1977
- Plan över Nya begravningsplatsen, 1888

Berg, K-O	Kyrkogårdarna i Göteborg. Manus till informationsfolder med samma namn. Tryckt år 1989.
------------------	---

Berg, K-O	Pressmeddelande 1980-10-14
------------------	----------------------------

- Hoberg, B** "En ny utmaning - Kulturminneslagen". Föredrag vid föreningen Sveriges Kyrkogårdsschefers årskongress, Växjö 3-5 september 1990.
- Hoberg, B** "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12.

Tryckta källor och litteratur

- Baeckström, A** Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923
- Bothén** Göteborg - Förr och nu. Göteborgs Hembygdsförbunds skriftserie VII 1972. Red. Bothén, A Göteborg 1972
- Bucht m fl** Kyrkogårdens gröna kulturarv. Malmö 1992
- Fajersson, M** Gravstenar - en spegling av samhället. Examensuppsats vid Institutionen för Kulturvård, Göteborgs Universitet. Göteborg 1993
- Fredberg, C R A** Det gamla Göteborg. Göteborg 1919
- Gravskrifter på Göteborgs Stads och närgränsande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869
- Göteborgs-Posten** "Den gamla kyrkogården", 3/8 1941
- Göteborgs-Posten** "Där de döda bo", 15/6 1946
- Göteborgs-Posten** "Gamla muren vid Stampens kyrkogård får maka på sig", 4/1 1950
- Göteborgs-Posten** "Göteborg får anonym kyrkogård", 12/2 1957
- Göteborgstidningen** "De dödas vilorum", 6/11 1913
- Göteborgstidningen** "...begravningsplatsen vid Stampen", 22/2 1921
- Göteborgstidningen** "Begravningsplatsen vid Stampgatan", 21/3 1921
- Göteborgstidningen** "Ny kyrkogårdsmur och park vid Stampen", 19/9 1946
- Göteborgstidningen** "Dyrt holländskt tegel till kyrkogårdsmuren", 23/5 1953
- Göteborgstidningen** "Göteborg får ny kyrkogård på Stampen", 1/3 1960
- Jonasson, E** Fattighuset på Stampen i Göteborg - Ett studium av en 200-årig vårdinstitution. C-uppsats vid Konstvetenskapliga institutionen, Göteborgs Universitet. Göteborg 1978

Kyrkogårdens form och miljö	Boverket, Riksantikvarieämbetet m fl. Stockholm 1991
Lagerberg, Carl	Göteborg i äldre och nyare tid. Göteborg 1902.
Lindgren, A	Gravskrifter på Göteborgs stads och näraliggande församlingars begravningsplatser. Göteborg 1869
Mannerstråle, C-F	"Gravkonst i gjutjärn". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 24-29
von Mentzer, K	"Äldre kyrkogårdar i Göteborg". I: Dödens riter. Red. Söderpalm, K. Borås 1994
Ny Tid	"Vården över Göteborgs siste skarprättare har rensats bort på Stampens kyrkogård", 10/5 1960
Prytz CG	Kronologiska anteckningar rörande Göteborg. 2:a uppl, Göteborg 1848
Stämberg, Ture	"Gravvårdar under 75 år". I: Kulturmiljövård nr 6 (1989), s. 15-20
Svalin, E	"Evighetens blommor - det levande språket på våra kyrkogårdar". I: Hemträdgård 1992:1, s 8-11
Wadsjö, Ambrosiani	Kyrkogårdskonst. Stockholm: 1919
Öhnander, B A	"En välkänd viloplats". I: Göteborgs-Posten, 3/8 1990
Öhnander, B A	"Här vilar stadens söner". I: Göteborgs-Posten, 6/8 1990

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR

INVENTERAT AV:

FOTO:

DATUM:

ORIGINALMATERIAL:

LÄN:

KOMMUN:

FASTIGHET:

STIFT:

FÖRSAMLING:

KYRKOGÅRD:

ÖVRIGT:

HISTORIK

ANLÄGGNINGSÅR:

UTVIDGNINGSÅR:

FÖRÄNDRINGAR:

FORNLÄMNINGAR:

BYGGNADER:

ÖVRIGT:

KÄLLOR

KARTOR:

LITTERATUR:

ARKIV:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGÄRDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING:

GÖTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV KYRKOGÅRDAR
Kvartersinventering

INVENTERAT AV:
DATUM:

FOTO:
ORIGINALMATERIAL:

KYRKOGÅRD:
KVARTER:

BESKRIVNING

OMGIVNING:

OMGÄRDNING:

INGÅNGAR:

VEGETATION:

PLANFORM:

GÅNGSYSTEM:

NUTIDA PRÄGEL:

GRAVVÅRDSTYPER:

GENOMGÅENDE
MATERIAL:

BYGGNADER:

FORNLÄMNINGAR:

ÖVRIGT:

KULTURHISTORISK
BEDÖMNING:

GÖTEBORGS STADSMUSEUM
KULTURHISTORISK INVENTERING AV GÖTEBORGS KYRKOGRÄVAR
GRAVANORDNINGAR

INVENTERAT AV:
DATUM:

FOTO:

GÖTEBORGS KYRKLIGA SAMFÄLLIGHET

LÄN: Göteborg och Bohus län

FASTIGHET:

KYRKOGÅRD:

KVARTER:**GRAVPLATSNUMMER:****TIDSPERIOD:**

OMGÄRDNING:

STENRAM

STAKET

KEDJOR

HÄCK

ANNAT

YTA:

FLIS

SAND

GRÄS

HÄLL

LOCK

KULLE

PLATTOR

STÅENDE GRAVVÅRD:

STEN

JÄRN

— TRÄ

INSKR. PLATTA JÄRN

LIGGANDE GRAVVÅRD:

STEN

JÄRN

TRÄ

BESKRIVNING:

SKISS:

SKADOR:

SÄTTNING

MOSSA

ROST

VITTRING

FLAGGING

SPRICKOR

ANNAT:

KULTURHISTORISK BEDÖMNING I FÄLT:

